

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

Πενήντα Χρόνια από τον Μονοδιάστατο Άνθρωπο: Η Επικαιρότητα του Herbert Marcuse Σήμερα

Διπλωματική Εργασία

Σίμος Καρούτσος

A.M.: 3313M001

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Παναγιώτα Γεωργοπούλου

Μέλη Επιτροπής: Αλέξανδρος Χρύσης

Νικόλαος Τσίρος

Σεπτέμβριος 2016

Πίνακας περιεχομένων

Εισαγωγή	1
Βιογραφικό Σημείωμα.....	4
Η Εποχή του Μονοδιάστατου	11
Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος	16
Μετά τον Μονοδιάστατο Άνθρωπο	36
Η Επικαιρότητα του Herbert Marcuse	41
Επίλογος	68
Βιβλιογραφία	73

*Εγώ ειμι Κύριος ο Θεός σου, όστις εξήγαγόν σε εκ γης Αιγύπτου, εξ οίκου δουλείας. Ουκ
έσονται σοι θεοί έτεροι πλην εμού.*

*Μακριά
μέσα στ' άπώτατα βάθη του αμνού
ο πόλεμος συνεχίζεται*

Οδυσσέας Ελύτης.

Εισαγωγή

Το αντικείμενο της παρούσης εργασίας είναι το έργο του Herbert Marcuse. Γνωστός ως ένας από τους βασικούς εκπροσώπους της Κριτικής Θεωρίας της πρώτης γενιάς της Σχολής της Φρανκφούρτης ο Marcuse, συγγραφέας έργων όπως το *Λόγος και Επανάσταση*, *Έρως και Πολιτισμός*, *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, κ. ά., είναι ίσως ακόμη περισσότερο γνωστός για και από την στενή του σύνδεση με τις εξεγέρσεις της δεκαετίας του 1960, για και από την υποστηρικτή του στα κινήματα της εποχής. Η σχέση είναι αμοιβαία. Η αναγνωρισιμότητά του, η δημοτικότητα του ιδίου και των έργων του και η επιρροή του εκρήγνυνται. Το όνομά του γίνεται σύνθημα στο στόμα των εξεγερμένων νέων¹, χαρακτηρίζεται ως μέντορας, γκουρού και πατέρας του σπουδαστικού κινήματος και της Νέας Αριστεράς. Γίνεται ένα από τα σύμβολα της εποχής. Κι όταν το εξεγερσιακό κλίμα υποχωρεί στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1970, μαζί υποχωρεί και το ενδιαφέρον γύρω από τον Marcuse.

Ιχνηλατώντας την πορεία του, αυτομάτως σχεδόν γεννάται το ειδικό αυτό ερώτημα στο οποίο η παρούσα εργασία προσπαθεί να δώσει μια απάντηση: Είναι ο Marcuse ένας διάττοντας, ένας στοχαστής «παγωμένος στον χρόνο», η επικαιρότητα του οποίου εξαντλείται μέσα σε μια σύντομη χρονική περίοδο ή το έργο του διατηρεί και σήμερα, μισό αιώνα μετά, μέρος ή όλον της σημασίας του; Είναι ο Herbert Marcuse, πενήντα και πλέον χρόνια μετά τον *Μονοδιάστατο Άνθρωπο* επίκαιρος;

Για να απαντήσουμε σε αυτό το ερώτημα, παρακολουθούμε την πορεία της ζωής του Marcuse, αντλούμε ιστορικά στοιχεία για την εποχή του *Μονοδιάστατου*, διαβάζουμε κείμενα τόσο του ιδίου αλλά και άλλων γύρω από το έργο του και

---

¹ Στο Παρίσι του Μάη του 1968, ο Marcuse είναι ένα από τα τρία “Μ”. Τα άλλα δύο είναι ο Karl Marx και ο Mao Zedong. Το σύνθημα είναι: “Marx est le Dieu, Marcuse son prophet et Mao le glaive.”

προσπαθούμε καθώς κινούμαστε προς τη δική μας εποχή να καταγράψουμε διαφορές και ομοιότητες μεταξύ των δύο εποχών στην ύπαρξη ή απουσία των οποίων να μπορούμε να στηρίξουμε την απάντησή μας. Λίγο πιο αναλυτικά:

Στο πρώτο κεφάλαιο παραθέτουμε βιογραφικά στοιχεία του Marcuse από τα χρόνια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου μέχρι τον θάνατό του το 1979, με την έμφαση να δίνεται στην περίοδο μεταξύ 1932 και 1964 από τη στιγμή δηλαδή που ξεκινά η συνεργασία του με το Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας μέχρι και την έκδοση του *Μονοδιάστατου Ανθρώπου*.

Στη συνέχεια, ανιχνεύοντας σε διάφορα πεδία τις εξελίξεις στις Ηνωμένες Πολιτείες από τη λήξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και μετά, γίνεται μια προσπάθεια ανασυγκρότησης και πολύ αδρής παρουσίασης του γενικότερου κλίματος κατά το μέσο της δεκαετίας του 1960. Θεωρούμε ότι αυτή η πλαισίωση μας βοηθά και στην κατανόηση του ίδιου του κειμένου αλλά, και στην ερμηνεία της ευρείας απήχησης, της άμεσης επικαιρότητας την οποία είχε εκείνη την εποχή.

Ακολουθεί η παρουσίαση του βασικού μας κειμένου, του *Μονοδιάστατου Ανθρώπου*, για να συνεχίσουμε κατόπιν παρακολουθώντας εκ παραλλήλου τον αντίκτυπο που είχε το έργο του, τη συνακόλουθη έκρηξη της δημοτικότητάς του μέσα στο εξεγερσιακό κλίμα του καιρού και τη σταδιακή της υποχώρηση από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1970, την άμεση εμπλοκή του ίδιου του Marcuse στις πολιτικές και κοινωνικές διεκδικήσεις των τότε κινημάτων καθώς και τις τροποποιήσεις στην θεωρία του περί μονοδιάστατης κοινωνίας και περί των προοπτικών της, στις οποίες ο ίδιος ο προχώρησε στα επόμενα μετά την έκδοση του βιβλίου χρόνια. Είναι στην παρατήρηση αυτών των διακυμάνσεων που γεννάται και θεμελιώνεται το ερώτημα της εργασίας.

Τέλος, και αφού πρώτα παρουσιάσουμε το πώς αντιλαμβανόμαστε την έννοια της επικαιρότητας, ως κάτι εν προκειμένω μη μονοδιάστατο το οποίο δεν επιδέχεται απλές μονοσήμαντες απαντήσεις και ορίσουμε τους άξονες του έργου του Marcuse επί των οποίων θα την διαπραγματευτούμε, προσπαθούμε καταγράφοντας, όπως είπαμε, τις διαφοροποιήσεις μεταξύ του τότε και του τώρα και παραθέτοντας στοιχεία από τη δική μας εποχή να απαντήσουμε στο κεντρικό μας ερώτημα περί της επικαιρότητάς του. Συνοψίζουμε τα συμπεράσματα στο επιλογικό τμήμα της εργασίας.

Βιογραφικό Σημείωμα

Ο Herbert Marcuse γεννιέται το 1898 στο Βερολίνο σε μία ευκατάστατη εβραϊκή οικογένεια. Το 1916 καλείται στον γερμανικό στρατό, αν και λόγω ασθενούς όρασης δεν λαμβάνει μέρος στις πολεμικές επιχειρήσεις και παραμένει στο Βερολίνο. Το 1917 γίνεται μέλος του SPD, ενώ κατά τη διάρκεια της Γερμανικής επανάστασης εκλέγεται στο συμβούλιο στρατιωτών του Berlin-Reinickendorf. Είναι στην περίοδο αυτή που ο ίδιος ο Marcuse εντοπίζει την έναρξη της πολιτικής του εμπειρίας.¹

Μετά την ήττα της Γερμανικής επανάστασης, τις δολοφονίες των Luxemburg και Liebknecht και ενώ έχει ήδη απολυθεί από τον στρατό, ο Marcuse παραιτείται από το SPD και επιστρέφει στις σπουδές του, πρώτα στο Βερολίνο κι έπειτα στο Φράμπουργκ όπου το 1922 επιτυχώς υποβάλλει την διδακτορική του διατριβή με τον τίτλο *Der Deutsche Künstlerroman*².

Έπειτα από την ολοκλήρωση των σπουδών του επιστρέφει στο Βερολίνο, παντρεύεται³ και για τα αμέσως επόμενα έτη εργάζεται σε μια επιχείρηση εκδόσεων και εμπορίας παλαιών βιβλίων, μερίδιο στην οποία είχε αγοράσει με την βοήθεια του πατέρα του⁴. Το 1927 διαβάζει το *Είναι και Χρόνος* και αποφασίζει να επιστρέψει στο Φράμπουργκ για να συνεχίσει τις σπουδές του κοντά στον

---

¹Όπως το αναφέρει ο ίδιος, στο: Marcuse and Popper, *Επανάσταση ή Μεταρρύθμιση*, 9.

²Το *Künstlerroman* ως είδος, τυπικά τουλάχιστον, υπάγεται στην ευρύτερη κατηγορία των μυθιστορημάτων διάπλασης ή μαθητείας (Bildungsroman και Erziehungsroman) και «περιγράφει την πορεία ενός συγγραφέα ή κάποιου άλλου καλλιτέχνη από την παιδική ηλικία ως το στάδιο ωριμότητας, όπου πλέον αναγνωρίζεται το καλλιτεχνικό πεπρωμένο και ταλέντο του πρωταγωνιστή σε μια συγκεκριμένη τέχνη». Από το σχετικό λήμμα στο: Abrams, *Λεξικό Λογοτεχνικών Όρων*, 291.

³Το 1924, τη μαθηματικό Sophie Wertheim, πρώην συμφοιτήριά του στο Πανεπιστήμιο του Φράμπουργκ.

⁴Είναι κατά την περίοδο αυτή, το 1925 συγκεκριμένα, που εμφανίζεται η πρώτη του έκδοση, μία σχολιασμένη βιβλιογραφία του Schiller, την οποία πάντως ο ίδιος ο Marcuse δεν την θεωρούσε σημαντική για την περαιτέρω πνευματική του εξέλιξη και την είχε χαρακτηρίσει ως «απλώς μια δουλειά». Όπως αναφέρεται στο: Kellner, *Herbert Marcuse and the Crisis of Marxism*, 33.

Heidegger. Η προσπάθειά του για την απόκτηση υφηγεσίας δεν ολοκληρώνεται καθώς η σταδιακή επικράτηση των Ναζί στην Γερμανία καθιστά την όποια πιθανότητα μιας ακαδημαϊκής διαδρομής πρακτικά ανύπαρκτη για τον εβραϊκής καταγωγής Marcuse⁵. Η διατριβή επί υφηγεσία πάνω στην οποία εργαζόταν εκδίδεται εν τέλει ανεξάρτητα το 1932 υπό τον τίτλο *Η Οντολογία του Hegel και η Θεμελίωση μιας Θεωρίας της Ιστορικότητας*.

Ούτως ή άλλως, στην προσπάθειά του να συνδυάσει τον Μαρξισμό με τον φαινομενολογικό υπαρξισμό του Heidegger⁶, η επιρροή του τελευταίου πάνω του σταδιακά υποχωρεί. Σε αυτή την πορεία, η ανακάλυψη και δημοσίευση το 1932 των *Οικονομικών και Φιλοσοφικών Χειρογράφων* του Marx είναι καταλυτική για τον Marcuse⁷. Με τα λόγια του ίδιου: “Από εκείνη τη στιγμή το πρόβλημα Heidegger εναντίον Marx δεν ήταν πια στην πραγματικότητα ένα πρόβλημα για εμένα.”⁸

Το 1932, μετά από μια σειρά επαφών⁹ και με την άνοδο του ναζισμού να γίνεται όλο και πιο απειλητική, ο Marcuse γίνεται δεκτός ως συνεργάτης στο Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας και το 1933 τοποθετείται στο γραφείο της

---

⁵ Παρότι ο Marcuse ποτέ δεν απέδωσε το ατελέσφορο της προσπάθειας σε κάτι άλλο πέραν της ανόδου του ναζισμού, ένας δεύτερος παράγοντας φαίνεται να ήταν η παρεμπόδιση της ολοκλήρωσης της διαδικασίας από τον ίδιο τον Heidegger, η σχέση του οποίου με τον Marcuse ήταν τεταμένη λόγω των μεταξύ τους πολιτικών διαφορών. Βλέπε: Wiggershaus, *The Frankfurt School*, 104; Jay, *The Dialectical Imagination*, 28; Mackey, “Herbert Marcuse July 19, 1898 – July 29, 1979, biographical and critical essay.

⁶ Πίστευε ότι στη φιλοσοφία του Heidegger μπορούσε να βρει το υπαρξιστικό στοιχείο που θεωρούσε ότι του έλειπε στον Μαρξισμό, ενώ ο τελευταίος το στοιχείο του συγκεκριμένου στις φαινομενολογικές κατηγορίες του Heidegger, καθώς, η αδιαφορία του για τις πραγματικές ιστορικές συνθήκες που όριζαν και περιόριζαν την ανθρώπινη πράξη, τον οδηγούσε σ’ ένα τέτοιο επίπεδο αφαίρεσης ώστε οι κατηγορίες αυτές να χάνουν το νόημά τους και η φιλοσοφία του να μην απαντά εν τέλει στα ερωτήματα που έθετε. Βλέπε σχετικά: Jay, *The Dialectical Imagination*, 72; Wiggershaus, *The Frankfurt School*, 96-97, 102; Kellner, *Herbert Marcuse and the Crisis of Marxism*, chapter 2.

⁷ Ο Marcuse διαβάζει τα *Χειρόγραφα* αμέσως μετά τη δημόσιευσή τους και είναι από τους πρώτους που τα παρουσιάζει σ’ ένα ευρύτερο κοινό σε ένα από τα πρώτα του δημοσιευμένα δοκίμια: *Neue Quellen zur Grundlegung des Historischen Materialismus*, στο περιοδικό *Die Gesellschaft*, IX, 8 (1932).

⁸ Οπως αναφέρεται στο: Kellner, *Herbert Marcuse and the Crisis of Marxism*, 78. Μετάφραση δική μας.

⁹ Ο Marcuse γνώριζε ήδη τον Horkheimer από το πανεπιστήμιο του Freiburg, όπου παρακολουθούσαν μαζί τις διαλέξεις του Husserl.

Γενεύης.¹⁰Μετά από ένα σύντομο πέρασμα από το Παρίσι, εγκαθίσταται το 1934 στη Νέα Υόρκη όπου το Ινστιτούτο μετέφερε τελικά, αναπτύσσοντας μια ειδική σχέση με το Πανεπιστήμιο Κολούμπια, τις λειτουργίες του, καθώς προοδευτικά είχε γίνει σαφές ότι ασφαλές έδαφος στην Ευρώπη πλέον δεν υπήρχε. Για τα επόμενα δέκα περίπου χρόνια θα συνεργαστεί με το Ινστιτούτο και μαζί με τους Max Horkheimer, Theodor Adorno, Friedrich Pollock, Leo Löwenthal και Erich Fromm θα αποτελέσουν τον κεντρικό πυρήνα της ευρύτερης αυτής ομάδας που έμεινε γνωστή ως η Σχολή της Φρανκφούρτης.

Το 1941 εκδίδεται το *Reason and Revolution: Hegel and the Rise of Social Theory*. Εδώ, ο Marcuse προχωρεί σε μια ανάλυση των Hegel και Marx και προσπαθεί να υπερασπιστεί τον Hegel, αποσυνδέοντάς τον, στην αντίληψη του κόσμου, από το Ναζισμό. Αναδεικνύει, προς τούτο, τον κριτικό ορθολογισμό του Εγγελιανού έργου και παρουσιάζει το Μαρξικό ως την συνέχεια και περαιτέρω εξέλιξη του πρώτου, ενώ ταυτόχρονα επιτίθεται στους θετικιστές επιγόνους του Hegel¹¹ ακριβώς διότι, στις δικές τους επεξεργασίες εξαλείφονται τα εγγενώς ριζοσπαστικά στοιχεία της Εγγελιανής φιλοσοφίας.¹²

Το ίδιο αυτό έτος, το 1941, μαζί με τους Horkheimer και Adorno, μετακινείται στην Καλιφόρνια. Σε αντίθεση με τους άλλους δύο, δεν θα παραμείνει εκεί επί μακρόν. Επιστρέφει στη Νέα Υόρκη και εγκαθίσταται τελικά, το 1942, στην

---

¹⁰Το Ινστιτούτο, διαβλέποντας εγκαίρως τους κινδύνους της εποχής, είχε προνοήσει να μεταφέρει τα περιουσιακά του στοιχεία εκτός Γερμανίας και είχε επίσης, για να εξασφαλίσει τη συνέχειά του, εγκαταστήσει παραρτήματα στη Γενεύη, το Παρίσι και το Λονδίνο. Σοφά, όπως αποδείχτηκε, καθώς ήδη την άνοιξη του 1933, η Γκεστάπο έκλεισε το Ινστιτούτο στη Φρανκφούρτη, ενώ τόσο ο Horkheimer όσο και ο Adorno απολύθηκαν από τις θέσεις που κατείχαν.

¹¹Συγκεκριμένα, τους Saint-Simon, Comte, Stahl και von Stein.

¹²Βλέπε Kellner, *Herbert Marcuse and the Crisis of Marxism*, chapter 5 και Jay, *The Dialectical Imagination*, 74.

Ουάσινγκτον όπου για τα επόμενα χρόνια θα δουλέψει αρχικά για το Office of War Information και κατόπιν για το Office of Strategic Services.

Ο Marcuse δεν θα επιστρέψει στη Γερμανία μετά το τέλος του πολέμου όπως τα περισσότερα από τα υπόλοιπα μέλη του Ινστιτούτου. Θα παραμείνει στις Ηνωμένες Πολιτείες για το υπόλοιπο της ζωής του¹³. Μετά το θάνατο της γυναίκας του, το 1951¹⁴, και την αποχώρησή του από τις προαναφερθείσες υπηρεσίες, θα εργαστεί αρχικά για το Russian Institute of Columbia University και το Russian Centre of Harvard και το 1954 θα διοριστεί στο Πανεπιστήμιο Brandeis ως καθηγητής φιλοσοφίας και πολιτικής επιστήμης.

Το 1955 εκδίδεται το *Eros and Civilization: a philosophical inquiry into Freud*.¹⁵ Ο Marcuse επιχειρεί μια κριτική ανάλυση του Freud¹⁶, στο έργο του οποίου, και κυρίως στη θεωρία του περί ενστίκτων, πιστεύει ότι ενυπάρχουν ισχυρά απελευθερωτικά στοιχεία, ικανά να θεμελιώσουν βάσιμα την ιστορική πιθανότητα ενός μη καταπιεστικού πολιτισμού. Αν και δέχεται ότι ένα ελάχιστο απώθησης¹⁷ είναι απαραίτητο για τη γένεση και την αναπαραγωγή του πολιτισμού, αρνείται ρητά τη βασική φροϋδική θέση ότι μια μη καταπιεστική κοινωνία δεν είναι δυνατή. Το πέραν του minimum αυτού απώθησης το ονομάζει «πλεονασματική απώθηση» και θεωρεί ότι πλέον «...τα ίδια τα επιτεύγματα του απωθητικού πολιτισμού φαίνονται να δημιουργούν τις προϋποθέσεις για την βαθμιαία κατάργηση της

---

¹³Έχει ήδη από το 1940 πάρει την αμερικανική υπηκοότητα.

¹⁴Η ασθένεια της γυναίκας του αναφέρεται ως ένας από τους λόγους για την παρατεταμένη του παραμονή στην αμερικανική πρωτεύουσα. Θα παντρευτεί εκ νέου, το 1956, την Inge Neumann, χήρα του Franz Neumann ο οποίος είχε σκοτωθεί μερικά χρόνια νωρίτερα σε αυτοκινητικό δυστύχημα.

¹⁵Όπως σημειώνει ο Ζ. Σαρίκας, οι Hegel και Marx, αντικείμενο του προηγούμενου βιβλίου του Marcuse, μαζί με τον Freud, είναι «...οι τρεις θεωρητικές συνισταμένες του έργου του». Βλέπε: Marcuse, *Αρνήσεις*, 9.

¹⁶Βλέπε, Kellner, *Herbert Marcuse and the Crisis of Marxism*, chapter 6· Held, *Introduction to Critical Theory*, 121, 124, 125· Wiggershaus, *The Frankfurt School*, 496-504.

¹⁷Ο όρος *repression*, μεταφράζεται στη ελληνική έκδοση ορισμένες φορές ως *απώθηση*, ορισμένες ως *καταπίεση*.

απώθησης.»¹⁸ Κλείνει το βιβλίο του ασκώντας κριτική στους νεο-φροϋδικούς ρεβιζιονιστές στους οποίους καταλογίζει μια καταφατική, ιδεολογική εν τέλει ανάγνωση και χρήση της φροϋδικής θεωρίας.¹⁹

Το 1958, εκδίδεται ένα από τα μάλλον λιγότερο συζητημένα²⁰ βιβλία του, το *Soviet Marxism*. Εδώ, ο Marcuse παρακολουθεί τη δομή ενός εναλλακτικού, αν μπορεί να ειπωθεί έτσι, παραδείγματος του σύγχρονου βιομηχανικού πολιτισμού και προσπαθεί να αναλύσει τόσο την καταπιεστική πραγματικότητα της σοβιετικής κοινωνίας όσο όμως και τις απελευθερωτικές τάσεις που αναπτύσσονται εντός της. Η στρατηγική του, όπως γράφει ο Kellner²¹, είναι η αντιπαράθεση ιδεολογίας και πραγματικότητας με σκοπό μια εμμενή κριτική δια της οποίας παρουσιάζονται οι παραμορφώσεις του Μαρξισμού και η αποτυχία πραγμάτωσης των ιδανικών του στην πράξη.

Το 1964 εκδίδεται ο *Μονοδιάστατος Άνθρωπος*.²² Την επόμενη χρονιά ο Marcuse φεύγει από το Brandeis, καθώς το συμβόλαιό του δεν ανανεώνεται, και αναλαμβάνει θέση καθηγητή στο University of California, San Diego.²³ Εκεί, καθώς το όνομά του, λόγω των ιδεών του και της συμμετοχής του στα πολιτικά δρώμενα του καιρού, περνάει σταδιακά τα όρια της ακαδημαϊκής κοινότητας και γίνεται ευρύτερα γνωστό, αντιμετωπίζει την αντίδραση της τοπικής²⁴ – και όχι μόνον –

---

¹⁸Marcuse, *Έρως και Πολιτισμός*, 15.

¹⁹Συζητά τους Wilhelm Reich, Erich Fromm, Karen Horney και Harry Stuck Sullivan.

²⁰Ο ίδιος άλλωστε φαίνεται ότι, για κάποιο λόγο - και πάντως κατά δήλωσή του, θεωρούσε κάπως περιφερειακό των βασικών του ενδιαφερόντων το συγκεκριμένο βιβλίο. Όπως αναφέρεται στο: Kellner, *Herbert Marcuse and the Crisis of Marxism*, 198.

²¹ό. π., 200.

²²Θα παρουσιαστεί εκτενέστερα παρακάτω.

²³Θα παραμείνει εκεί μέχρι την συνταξιοδότησή του το 1976.

²⁴Κυβερνήτης της Καλιφόρνια κατά την περίοδο εκείνη είναι ο μετέπειτα Πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών Ronald Reagan.

κοινωνίας η οποία ζητά την απομάκρυνσή του από το Πανεπιστήμιο, ενώ δέχεται απειλές ακόμα και για την ίδια του τη ζωή.²⁵

Σε κάθε περίπτωση, η κριτική του *Μονοδιάστατου Ανθρώπου* στη σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία, καθώς επίσης και η συγκρατημένη του αναφορά στο δυναμικό των περιθωριακών ομάδων αυτής της κοινωνίας, τραβά την προσοχή μιας νέας ριζοσπαστικής γενιάς που βρίσκει εκεί την θεωρητική βάση της δικής της κριτικής και των δικών της προσπαθειών. Ο ίδιος ο Marcuse, ευαίσθητος και δεκτικός απέναντι στα μηνύματα του καιρού του και σταθερός στην άποψή του περί της αναγκαιότητας σύνδεσης θεωρίας και πράξης δεν θα αργήσει να εμπλακεί στους πολιτικούς και κοινωνικούς αγώνες της εποχής και να συμπαραταχθεί ανοιχτά με τους σκοπούς και τις δράσεις των τότε κινήματων: με το κίνημα για τα πολιτικά δικαιώματα, με το σπουδαστικό και το αντιπολεμικό κίνημα, με τη Νέα Αριστερά ασφαλώς και αργότερα με το φεμινιστικό κίνημα και τα αντιαποικιοκρατικά κινήματα των χωρών της περιφέρειας. Τροποποιεί τον απαισιόδοξο τόνο του *Μονοδιάστατου* και στα επόμενα κείμενά του μεταθέτει το βάρος της ανάλυσης από τις δυνάμεις της ανάσχεσης σε αυτές της αλλαγής· φαίνεται να πιστεύει ότι τα γεγονότα κι οι εξελίξεις μπορούν ίσως να συνδεθούν, ότι ο κόσμος των βουβών αντικειμένων μπορεί να αποκτήσει υποκείμενο κι ότι η πράξη που θα έδινε στα αντικείμενα αυτά μια νέα κατεύθυνση δύναται να αναδυθεί.²⁶

---

²⁵Για τις συνθήκες που εκεί αντιμετώπισε ο Marcuse μπορεί κανείς να δει το: "Herbert's Hippopotamus: Marcuse and Revolution in Paradise", YouTube video, 50:40. Posted by "Heathwood Press", May 20 2015, <https://www.youtube.com/watch?v=G2N5-X64gM>

²⁶Marcuse. *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, 251.

Για τα επόμενα χρόνια ο Marcuse, παρά το κάπως προχωρημένο της ηλικίας του, θα συμμετάσχει ενεργά, προσφέροντας μια πολυεπίπεδη υποστήριξη στους σκοπούς αυτών των κινημάτων: ταξιδεύει συνεχώς τόσο στις Ηνωμένες Πολιτείες όσο και στην Ευρώπη, παρίσταται σε κινητοποιήσεις, δίνει ομιλίες και γράφει, σε μια εξαιρετικά γόνιμη περίοδο, μια σειρά από κείμενα υποστήριξης (όχι πάντως άνευ όρων – έστω και παρενθετικά να σημειωθεί) αυτού του ριζοσπαστισμού. Ενδεικτικά και αναφερόμενοι εδώ μόνο σε βιβλία: το 1965 το *A Critique of Pure Tolerance*²⁷, το 1969 το *An Essay on Liberation*, το 1970 το *Five Lectures*, το 1972 το *Counterrevolution and Revolt*. Παραμένει ενεργός μέχρι το τέλος της ζωής του. Το τελευταίο του βιβλίο είναι το *The Aesthetic Dimension* δημοσιευμένο το 1978. Πεθαίνει έναν χρόνο αργότερα, τον Ιούλιο του 1979, ενώ βρίσκεται στη Γερμανία.

---

²⁷Πρόκειται περί συλλογικού έργου στο οποίο ο Marcuse μοιράζεται την υπευθυνότητα μαζί με τους Barrington Moore και Robert Paul Wolff. Η δική του συνεισφορά είναι το γνωστό δοκίμιο *Repressive Tolerance*.

Η Εποχή του Μονοδιάστατου

Με τη λήξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, ξεκινά για τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής μια περίοδος πρωτοφανούς οικονομικής σταθερότητας, ανάπτυξης και ευμάρειας, η οποία θα κορυφωθεί τη δεκαετία του 1960 και θα διαρκέσει μέχρι τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1970.

Στη διάρκεια της περιόδου αυτής το ΑΕΠ¹ αυξάνεται με εκθετικό ρυθμό· μόνο τη δεκαετία 1950-1960 η αύξηση ήταν της τάξεως του 40%.² Από το 1946 μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1960, το μέσο κατά κεφαλήν εισόδημα έχει αυξηθεί πάνω από 30% -και συνεχίζει να αυξάνεται, ενώ παράλληλα οι τιμές παραμένουν σταθερές μέχρι τα τελευταία χρόνια αυτής της δεκαετίας. Ο πληθωρισμός παραμένει, άρα, χαμηλός ενώ, με κάποιες διακυμάνσεις, και το ποσοστό ανεργίας επίσης. Ο αριθμός των κάτω των ορίων της φτώχειας διαβιούντων εμφανίζεται, σύμφωνα με τις μετρήσεις της Ομοσπονδιακής Κυβέρνησης, σταθερά πτωτικός. Στα τέλη της δεκαετίας του 1950 ένα περίπου 60% των Αμερικανών αυτοπροσδιορίζονται ως ανήκοντες στην μεσαία τάξη³. Η αφθονία των αγαθών και το συνεχώς ανερχόμενο επίπεδο ζωής συμβάλλουν στην δημιουργία μιας από «...τις πιο σημαντικές εξελίξεις της μεταπολεμικής εποχής: τη δραματική εξάπλωση μιας μαζικής καταναλωτικής κουλτούρας.»⁴

---

¹Αν και όχι της παρούσης, ας σημειωθεί ότι η επάρκεια του ΑΕΠ ως δείκτη αξιολόγησης της ανάπτυξης μιας κοινωνίας αμφισβητείται.

²Μεταξύ του 1946 και του 1964 το ΑΕΠ, σε ονομαστικές τιμές, αυξάνεται από τα 227.8 στα 685.8 δισεκατομμύρια δολάρια, ενώ ο πληθυσμός της χώρας από 132.165 σε 188.55 εκατομμύρια. Βλέπε: http://www.usgovernmentspending.com/spending_chart_1940_1964USb_17s2li011lcn_U_S_Gross_Domestic_Product_GDP_History

³Την περίοδο αυτή 3 στις 5 οικογένειες διαθέτουν ιδιόκτητη κατοικία ενώ 7 στις 8 μία τουλάχιστον συσκευή τηλεόρασης.

⁴Patterson, *Grand Expectations*, 344. Μετάφραση δική μας.

Το γεγονός ότι η Αμερική αναδύεται στη λήξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου ως η πιο πλούσια και πιο ισχυρή χώρα στη γη σε συνδυασμό με αυτή την παρατεταμένη περίοδο γενικής ευμάρειας, δημιουργεί μια αυξανόμενη αίσθηση αισιοδοξίας ότι όλα είναι πιθανά, μια αίσθηση εμπιστοσύνης σχετικά με την ικανότητα των Ηνωμένων Πολιτειών να δημιουργήσουν έναν νέο κόσμο, έναν κόσμο προόδου τόσο εντός της ίδιας της χώρας όσο και στο εξωτερικό.⁵

Σταδιακά, αυτή η αίσθηση εμπιστοσύνης αρχίζει να διαβρώνεται και αυτή της ανοιχτής πιθανότητας να διεκδικεί τη μη ματαίωσή της. Ενώ στην, παραμένονσα πίσω από τη βιτρίνα της αφθονίας και κοινωνικώς προσδιορισμένη φτώχεια, ενάντια στον καταναλωτισμό ως *modus vivendi* και ως νοοτροπία μιας κομφορμιστικής κοινωνίας, ενάντια στον ψυχρό πόλεμο ο οποίος εξέθετε ως κενή ρητορεία την έννοια της «υπεράσπισης της ελευθερίας» και με τον συνεχή εξοπλισμό των αντιπαρατιθεμένων, σε κίνδυνο την ίδια την ύπαρξη της ανθρωπότητας⁶, αρχίζουν, ήδη από τη δεκαετία του 1950, να ακούγονται κριτικές φωνές οι οποίες θα κορυφωθούν στο μεγάλο κύμα αμφισβήτησης της δεκαετίας του 1960.

Το πνεύμα αυτό αμφισβήτησης και κριτικής αποτυπώνεται και σε μια σειρά κειμένων και βιβλίων που βλέπουν το φως της δημοσιότητας από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 και έπειτα. Το 1956 ο C. Wright Mills στο *The Power Elite* γράφει για την τρομερή συγκέντρωση δύναμης που παράγει η ώσμωση μεταξύ των ελίτ του οικονομικού, του στρατιωτικού και του πολιτικού κατεστημένου, ενώ την επόμενη χρονιά ο Vance Packard στο *The Hidden Persuaders*, για την χειραγώγηση της κοινής

---

⁵ό. π., vii και επίσης Lazerow, "1960-1974", 91.

⁶Στην εναρκτήρια ήδη πρότασή του στον *Μονοδιάστατο Άνθρωπο ο Marcuse* αναφέρεται σ' αυτόν τον κίνδυνο.

γνώμης από τα MME. Το 1961 εκδίδεται το *Death and Life of Great American Cities* της Jane Jacobs, μια κριτική των πολιτικών πολεοδομικού σχεδιασμού και των καταστροφικών τους αποτελεσμάτων για τη ζωή των πόλεων. Το επόμενο έτος, το *Silent Spring* της Rachel Carson και το *The Other America* του Michael Harrington. Το πρώτο αποτελεί πηγή έμπνευσης για το αναδυόμενο τότε περιβαλλοντικό κίνημα, ενώ το δεύτερο αποτελεί μια μελέτη της φτώχειας στις ΗΠΑ. Το 1963 εκδίδεται το *The Feminine Mystique* της Betty Friedan το οποίο θεωρείται ορόσημο στην έναρξη και εξάπλωση του δεύτερου κύματος φεμινισμού στις Ηνωμένες Πολιτείες⁷. Την ίδια χρονιά το *Blowin' in the Wind* του Bob Dylan πουλάει 300.000 αντίτυπα και γίνεται το πρώτο τραγούδι διαμαρτυρίας που μπαίνει ποτέ στο αμερικανικό Hit Parade. Το 1964, τέλος, βγαίνει με πολύ μεγάλη επιτυχία στις κινηματογραφικές αίθουσες η κλασική πολιτική σάτιρα για τον Ψυχρό Πόλεμο του Stanley Kubrick, *Dr. Strangelove or: How I Learned to Stop Worrying and Love the Bomb*.

Την ίδια εκείνη εποχή, η πρώτη γενιά της δημογραφικής αυτής έκρηξης που ακολούθησε τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου ενηλικιώνεται⁸. Ένα δυναμικό νέων ανθρώπων, που μεγαλώνουν σε έναν κόσμο διαφορετικό από αυτόν που μεγάλωσαν οι αμέσως προηγούμενες γενεές, που απολαμβάνουν ένα υψηλότερο επίπεδο ζωής και διαθέτουν ένα σημαντικά υψηλότερο επίπεδο μόρφωσης⁹,

---

⁷Είναι φανερό ότι ο Marcuse δεν είναι μόνος του στην άσκηση κριτικής του πολιτισμού της προηγμένης βιομηχανικής κοινωνίας. Θα πρέπει όμως να σημειωθεί, ότι η καθολικότητα της κριτικής του και η ριζοσπαστικότητα της σκέψης του είναι διαφορετικής τάξεως από τις λοιπές αναλύσεις της εποχής. Βλέπε: Daniel Horowitz. "European Émigrés, American Consumer Culture." *Brandeis University Video*, 15:25, October 2, 2014 <http://www.brandeis.edu/marcuse2014/videos/thursday.html>

⁸Η γενιά των babyboomers. Χαρακτηρίζονται έτσι όσοι και όσες γεννήθηκαν μεταξύ του 1946 και των πρώτων χρόνων της δεκαετίας του 1960.

⁹Η αύξηση των πανεπιστημιακών ιδρυμάτων και η συνακόλουθη αύξηση των ανθρώπων που διέθεταν το αντίστοιχο μορφωτικό επίπεδο είναι ένα από τα χαρακτηριστικά της μεταπολεμικής Αμερικής.

αρχίζουν να αναπτύσσουν μια νέα κουλτούρα¹⁰, μια αντικουλτούρα με τα δικά της διακριτικά χαρακτηριστικά και τις δικές της αξίες¹¹.

Η εικόνα συμπληρώνεται¹² με αυτή την έκρηξη ενός κινηματικού ακτιβισμού που είναι τόσο χαρακτηριστικός της δεκαετίας του 1960¹³.

«Αυτό που έχει μείνει στη μνήμη, κάποτε με τη νοσταλγία του απραγματοποίητου πόθου γι' αυτό που θα μπορούσε να έχει συμβεί, κάποτε με ντροπή – ακόμα και με τρόμο- είναι το κύμα ενός αριστερού, πολιτικού και κοινωνικού ακτιβισμού γνωστού ως «Το Κίνημα».»¹⁴

Το κίνημα βεβαίως δεν ήταν ένα, αλλά ένας ευρύς πολυκινηματικός δυναμικός χώρος που ορισμένες φορές φαινόταν να συγκλίνει προς ένα ενιαίο, αν και οργανωτικά χαλαρό, πολιτικό πλαίσιο, αυτό της Νέας Αριστεράς, όχι σπάνια όμως οι διάφορες συνιστώσες του ακολούθησαν αποκλίνουσες τροχιές.

Σε κάθε περίπτωση και για την υπό εξέταση περίοδο: το κίνημα για τα πολιτικά δικαιώματα, ενεργό ήδη από την προηγούμενη δεκαετία, ξεκινώντας από τις καθιστικές διαμαρτυρίες του Greensboro το 1960, αναπτύσσει μια νέα δυναμική και ο ακτιβισμός του λειτουργεί ως καταλύτης στην εμφάνιση και δραστηριοποίηση και άλλων ομάδων διαμαρτυρίας. Το ίδιο αυτό έτος ιδρύεται το SDS¹⁵ ενώ το 1962 συντάσσεται το *The Port Huron Statement*, το πολιτικό του μανιφέστο. Το 1963, στην πορεία στην Ουάσινγκτον με τον Martin Luther King συμμετέχουν περίπου 250.000 άνθρωποι. Το 1964 εμφανίζεται το κίνημα για την ελευθερία του λόγου στο

---

¹⁰Τα πρώτα της σημάδια φαίνονται ήδη από την δεκαετία του 1950 και τη γενιά των Beat.

¹¹Για τη συμβολή του ίδιου του Marcuse στη διαμόρφωση αυτής της αντικουλτούρας, με την εκ μέρους του επεξεργασία της φροϋδικής θεωρίας των ενστίκτων ως στοιχείο μιας ριζοσπαστικής κοινωνικής θεωρίας βλέπε: Roszak, *The Making of a Counter Culture*, chapter III.

¹²Με όση σοβαρότητα μπορεί κανείς να πει κάτι τέτοιο για την παρουσίαση μιας τόσο πυκνής εποχής σε τόσο περιορισμένο χώρο.

¹³Και υπενθυμίζουμε εδώ ότι το εστιακό σημείο της παρουσίασης είναι τα πρώτα μόνο χρόνια αυτής της δεκαετίας, η συγκεκριμένη, κατά το δυνατόν, αυτή «στιγμή» που εκδίδεται ο *Μονοδιάστατος Άνθρωπος*.

¹⁴Lazerow, *1960-1974*, 87. Μετάφρασηδικήμας.

¹⁵Students for a Democratic Society.

Berkeley, ενώ την ίδια περίοδο αρχίζουν να γίνονται αισθητές οι δράσεις του αντιπολεμικού κινήματος, αυτού για την οικολογία και το περιβάλλον καθώς και του γυναικείου κινήματος.¹⁶ Το ίδιο αυτό έτος ψηφίζεται ο νόμος για τα πολιτικά δικαιώματα και ένα έτος μετά αυτός για τα δικαιώματα ψήφου.

Μέσα σε αυτό το περιβάλλον δεν είναι δύσκολο να αντιληφθεί κανείς τον λόγο για τον οποίο η εμφάνιση του *Μονοδιάστατου Ανθρώπου* το 1964, τραβάει πάνω στον Marcuse (και μέσω αυτού και στη Σχολή της Φρανκφούρτης γενικότερα) την προσοχή μιας ολόκληρης γενιάς. Σύντομα ανακηρύσσεται ο μέντορας του σπουδαστικού κινήματος και ο γκουρού της Νέας Αριστεράς. Ο ίδιος πάντως, ερωτηθείς σχετικά σε συνέντευξη του απαντά ως ακολούθως:

«Δεν ήμουν ο μέντορας του φοιτητικού ακτιβισμού την δεκαετία του 1960 και των αρχών της δεκαετίας του 1970. Αυτό που έκανα ήταν να διατυπώσω, να αρθρώσω, κάποιες ιδέες και κάποιους σκοπούς που ήταν στον «αέρα» εκείνη την εποχή. Αυτό, πάνω κάτω, ήταν όλο.»¹⁷

---

¹⁶Να σημειωθεί πάντως ότι τα παραπάνω δεν σημαίνουν ότι η Αμερική συμμετέχει ομοθυμαδόν στην έκρηξη αυτή της διαμαρτυρίας. Ένα μεγάλο τμήμα της παίρνει μια σαφώς αρνητική στάση.

¹⁷Μετάφραση δικήμας, “Herbert Marcuse and the Frankfurt School,” YouTube video, 44:05, posted by “Mehranshargh”, November 7, 2015, <https://www.youtube.com/watch?v=vm3euZS5nLo>

Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος

*Κάτω απ' τον επιφανειακό δυναμισμό της, αυτή η κοινωνία είναι ένα απόλυτα στατικό σύστημα.
Herbert Marcuse.*

Για ποιο λόγο οι κοινωνίες του προηγμένου βιομηχανικού καπιταλισμού επιλέγουν¹ να σχοινοβατούν στο χείλος της καταστροφής,² να διατηρούν, όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Marcuse, την ειρήνη με τη σταθερή απειλή του πολέμου, αναιρώντας στο όνομα ενός μόνιμου και τεχνητά διατηρούμενου επείγοντος την υπαρκτή δυνατότητα μιας ουσιαστικής ποιοτικής κοινωνικής αλλαγής;

Πώς ναρκώνονται οι συνειδήσεις των ανθρώπων, πώς οι ανάγκες τους χειραγωγούνται και πώς, κάτω από την επιφάνεια μιας επίπλαστης ευμάρειας παραμένει αθέατη ή χειρότερα, γίνεται δεκτή ως μια αναγκαιότητα την οποία ένας μεταμφιεσμένος σε ορθό λόγο παραλογισμός επιβάλλει και επικυρώνει, η καταστροφή που πάνω της αυτό το παραγωγικό μοντέλο βασίζεται;

Πώς, εντέλει, η σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία επιτυγχάνει, χρησιμοποιώντας «...περισσότερο τεχνολογία, παρά τρομοκρατία...»³ όχι μόνον την ανάσχεση των όποιων αντίρροπων δυνάμεων, αλλά, κατά τα φαινόμενα, την πλήρη ενσωμάτωσή τους στο υπάρχον σύστημα;

Υπάρχει διέξοδος από αυτόν τον φαύλο κύκλο όπου η συγκεκριμένη κοινωνία εμφανίζεται ικανή να αναπαράγει διαρκώς τη συνθήκη της;

---

¹Επιλέγουν υπό την έννοια της επιλογής, όπως σημειώνει ο Marcuse, πραγματοποίησης ενός συγκεκριμένου ιστορικού σχεδίου ανάμεσα σε αυτά που προσφέρει η ιστορική δυνατότητα της κάθε εποχής.

²Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος γράφεται εν τω μέσω του Ψυχρού Πολέμου με το ενδεχόμενο μιας πυρηνικής καταστροφής, όπως έδειξε και η Κρίση των Πυραύλων της Κούβας το 1962, να είναι μια απολύτως πραγματική απειλή για την ανθρωπότητα.

³Marcuse, *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, 24.

Γράφει ο Marcuse:

«Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος θα αιωρηθεί ανάμεσα σε δύο αντίθετες υποθέσεις:

1^η Ή η προχωρημένη βιομηχανική κοινωνία είναι ικανή να εμποδίσει ένα ποιοτικό μετασχηματισμό της κοινωνίας στο άμεσο μέλλον,

2^η ή υπάρχουν δυνάμεις και τάσεις ικανές να υπερισχύσουν και να κάνουν την κοινωνία να εκραγεί.»⁴

Το περιεχόμενο, αλλά και η κριτική διάσταση των ελευθεριών αυτών που το αίτημα της πραγματοποίησής τους – και η ίδια τους η πραγματοποίηση άλλωστε – σηματοδότησαν την μετάβαση από την προ-βιομηχανική στη βιομηχανική κοινωνία, χάνονται καθώς ο, βιομηχανικός πλέον, πολιτισμός, φτάνει σε' ένα προηγμένο στάδιο τέτοιο, που η «...απελευθέρωση από την αθλιότητα, συγκεκριμένο περιεχόμενο κάθε ελευθερίας...»⁵, στο βαθμό που επιτυγχάνεται, δύναται να ανοίξει στον άνθρωπο «...ένα πεδίο ανυποψίαστης ελευθερίας, πέρα από τις ανάγκες.»⁶

Είναι όμως ακριβώς στο νέο αυτό πεδίο που εκτείνεται πέραν της κάλυψης των άμεσα βιοτικών αναγκών που η αναδυόμενη δυνατότητα μιας ποιοτικής αλλαγής φαίνεται να ελέγχεται και να αναστέλλεται⁷. «Ο μηχανισμός που συνδέει το άτομο με την κοινωνία του άλλαξε και ο κοινωνικός έλεγχος βρίσκεται μέσα στις καινούργιες ανάγκες που γέννησε.»⁸ Διακρίνει ο Marcuse μεταξύ αληθινών και πλαστών αναγκών και οι καινούργιες ανάγκες, που το σύστημα γέννησε, είναι πλαστές ανάγκες. Είναι πλαστές όχι διότι βρίσκονται πέραν των βασικών βιοτικών

---

⁴ό. π., 28.

⁵ό. π., 34.

⁶ό. π.

⁷Για το θέμα των αναγκών, μια κατηγορία εξαιρετικά σημαντική και πλούσια στο μαρκουζιανό έργο, βλέπε επίσης: *Eros and Civilization, Essay on Liberation*, κυρίως το πρώτο κεφάλαιο, καθώς επίσης και το *Counterrevolution and Revolt* για το υπερβατικό δυναμικό των αναγκών.

⁸ό. π., 40

αναγκών, αλλά διότι οι ανάγκες αυτές επιβάλλονται από ιδιαίτερα κοινωνικά συμφέροντα τα οποία ψευδώς παρουσιάζονται ως γενικά και είναι στην ουσία διαμέσω αυτών των πλαστών και ετερονομημένων αναγκών που η καταναλωτική κοινωνία ενσωματώνει τους ανθρώπους, πουλώντας τους στην πραγματικότητα όχι εμπορεύματα κι ένα υψηλό βιοτικό επίπεδο, αλλά τον ίδιο της τον εαυτό, με τίμημα «...την ξεθεωτική δουλειά, την επιθετικότητα, την εξαθλίωση, την αδικία.»⁹ Οι πλαστές ανάγκες που δημιουργούνται στους ανθρώπους είναι στην πραγματικότητα ζωτικές ανάγκες της καταναλωτικής κοινωνίας του προηγμένου βιομηχανικού καπιταλισμού. Η ικανοποίησή τους είναι καταπιεστική και η ευτυχής συνείδηση που η πλήρωσή τους προσφέρει, κίβδηλη. Περαιτέρω δε, το γεγονός ότι οι άνθρωποι εσωτερικεύουν και αντιλαμβάνονται πλέον ως δικές τους τις αλλότριες αυτές ανάγκες δημιουργεί ένα πρόβλημα στην έννοια της αλλοτρίωσης καθώς η ίδια η δομή της ύπαρξης μεταμορφώνεται, όχι προς την κατεύθυνση της ειρήνευσής της, αλλά συμπιεζόμενη σε μια μονοδιάστατη κατάσταση όπου το άτομο αναγνωρίζει τον εαυτό του ως πράγμα μέσα στον κόσμο των πραγμάτων.

Ειδικά στα πιο προηγμένα, όπως γράφει ο Marcuse, τμήματα του σύγχρονου βιομηχανικού πολιτισμού «ο κοινωνικός έλεγχος έχει εναγωγηθεί τόσο βαθιά ώστε δεν πρέπει να μας ξαφνιάζει το γεγονός ότι οι δυνάμεις αντίδρασης του ατόμου έχουν υποστεί έντονη αλλοίωση.»¹⁰ Η εναγωγή¹¹ δεν είναι έτσι απλώς μια διαδικασία προσαρμογής όπου η διαφορά μεταξύ «εξωτερικού» και «εσωτερικού» παραμένει, διατηρώντας έτσι μια ανταγωνιστική διάσταση αλλά, καθώς «το άτομο έχει κατακτηθεί ολοκληρωτικά από τη μαζική παραγωγή και διανομή και η

---

⁹ό.π., 36.

¹⁰ό. π., 40.

¹¹Όπως μεταφράζεται εδώ το introjection· ενδοβολή όπως είναι η μάλλον πιο δόκιμη μετάφραση του όρου

βιομηχανική ψυχολογία έχει από καιρό ξεπεράσει τα όρια του εργοστασίου»¹² να μετατρέπεται σε μια αυτόματη διαδικασία άμεσης ταύτισης, να μετατρέπεται σε μίμηση.¹³

«Η ανάσχεση της κοινωνικής αλλαγής είναι ίσως το εκπληκτικότερο φαινόμενο της προχωρημένης βιομηχανικής κοινωνίας.»¹⁴ και επίσης, «...η καπιταλιστική κοινωνία [έχει αποκτήσει] μια εσωτερική συνοχή τέτοια που τα προηγούμενα στάδια πολιτισμού δεν είχαν γνωρίσει ποτέ.»¹⁵ γράφει ο Herbert Marcuse.

Στο πολιτικό επίπεδο αυτό εκδηλώνεται με την ανάδυση μια δικομματικής πολιτικής δομής εντός της οποίας τα πολιτικά κόμματα ουσιαστικά εξομοιώνονται, αναστέλλοντας έτσι τις υπαρκτές δυνατότητες της κοινωνικής αλλαγής καθώς προσβλέπουν σταθερά προς την διατήρηση του υφιστάμενου συστήματος ενόψει της μόνιμης απειλής του από κάποιον εξωτερικό εχθρό, κινητοποιώντας κατ' αυτόν τον τρόπο το σύνολο της κοινωνίας και δεσμεύοντας, το κυριότερο, προς αυτόν τον σκοπό τα κοινωνικά αυτά στρώματα των οποίων το πραγματικό συμφέρον θα κατέτεινε πράγματι προς την αντίθετη κατεύθυνση, προς αυτήν δηλαδή της ανατροπής της υφιστάμενης συνθήκης.

---

¹²ό. π., 41.

¹³Γενικά, σ' αυτό το σημείο ο Marcuse εκφράζει τις θέσεις της Κριτικής Θεωρίας της Σχολής της Φρανκφούρτης στην οποία κι ο ίδιος ανήκει. Σχετικά, για το θέμα της μίμησης, για το πώς ο ορθός λόγος αντί να αντικαταστήσει τις μιμητικές διαδικασίες γίνεται εν τέλει ο ίδιος μίμηση και για το πώς τόσο οι ανθρώπινες κοινωνίες, ο πολιτισμός εν συνόλω, όσο και ο άνθρωπος ως είδος, μακράν του να επιτυγχάνουν την χειραφέτηση και την πρόοδο που ο Διαφωτισμός υποσχέθηκε, παλινδρομούν σε μια νέα κατάσταση βαρβαρότητας μπορεί κανείς επίσης να δει άλλα βασικά κείμενα της Σχολής, όπως την *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* των Horkheimer και Adorno καθώς και την *Έκλειψη του Λόγου* του Max Horkheimer.

¹⁴ό. π., 26.

¹⁵ό. π., 50.

Υπό αυτές τις συνθήκες τροποποιείται και η ίδια η έννοια της αλλαγής όπως τουλάχιστον γίνεται αντιληπτή στον Μαρξισμό ως προερχόμενη από ένα εσωτερικό πεδίο το οποίο στον κορεσμό του την παράγει και την διαμορφώνει. Αλλάζει η κλασική μαρξιστική έννοια του εργαζομένου-προλετάριου¹⁶ καθώς παύει να είναι – ή τουλάχιστον να αισθάνεται έτσι – η ζωντανή άρνηση της κοινωνίας του. Η ίδια η σύνθεση της εργατικής τάξης μεταβάλλεται καθώς αλλάζει ο λόγος μεταξύ χειρωνακτών και μη χειρωνακτών εργατών¹⁷ και η συνείδησή της αλλάζει ως αποτέλεσμα των αλλαγών στον χαρακτήρα της εργασίας και στον βαθμό που αυτό συμβαίνει αποδυναμώνεται και η δύναμη επαναστατική της θέση.

Καθώς η κυριαρχία παίρνει όλο και περισσότερο την μορφή της διοίκησης, δημιουργείται ένα προκάλυμμα κίβδηλου μεν, παρουσιαζόμενου ως αντικειμενικού δε, ορθολογισμού πίσω από το οποίο κρύβεται η ανισότητα κι ακόμα η σκλαβιά που παράγουν και συντηρούν μια παρούσα κατάσταση η οποία φαίνεται ικανή, εκτός απροόπτου, να συνεχίσει ως έχει για το ορατό τουλάχιστον μέλλον. Η βιομηχανική κοινωνία, τόσο στην Δυτική όσο και στην Σοβιετική της εκδοχή, φαίνεται ικανή να αναστέλλει τις υπαρκτές δυνατότητες μιας ποιοτικής αλλαγής, να συγκρατεί τις εκρηκτικές αυτές τάσεις οι οποίες προέρχονται κυρίως από την πρόοδο της τεχνολογίας και δη της αυτοματοποίησης στην παραγωγή, η οποία όπως γράφει ο Marcuse “...όταν φτάσει στο έπακρο των τεχνικών της δυνατοτήτων

---

¹⁶Αν και θα πρέπει να μην λησμονούμε κατά την ανάγνωση του κειμένου το γεγονός, που κι ο ίδιος ο Marcuse άλλωστε δεν παραγνωρίζει, ότι οι περιγραφές του και τα στοιχεία του αντλούνται, κυρίως, από την πραγματικότητα των Ηνωμένων Πολιτειών, του πιο «προχωρημένου» και πιο μητροπολιτικού δηλαδή τμήματος των σύγχρονων κοινωνιών.

¹⁷Στο *Αντεπανάσταση και Εξέγερση* μπορεί κανείς να βρει μια αναλυτικότερη, από μέρους του Marcuse, συζήτηση των αλλαγών αυτών.

γίνεται ασυμβίβαστη πια με μια κοινωνία που η παραγωγική της διαδικασία βασίζεται πάνω στην ατομική εκμετάλλευση της ανθρώπινης εργατικής δύναμης.»¹⁸

Το επίπεδο ευημερίας το οποίο δύναται το κράτος της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας να παράσχει και το οποίο συγκροτεί την υλική βάση απαξίωσης κάθε υπερβατικού αιτήματος που θα μπορούσε να προέλθει από το εσωτερικό της κοινωνίας, παρέχεται ως ένα απλό «υποπροϊόν», όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Marcuse, μιας κοινωνίας η οποία «...στο σύνολό της γίνεται μια κοινωνία άμυνας.»¹⁹ Σε μια τέτοια κοινωνία όμως, το βασικό συνεκτικό της στοιχείο είναι ο Εχθρός. Και παρότι ο Εχθρός εντοπίζεται έξωθεν της κοινωνίας, είτε ως κομμουνισμός είτε ως καπιταλισμός αντιστοίχως, η πραγματική στόχευση των ανασχετικών της αλλαγής πιθανοτήτων είναι η αδρανοποίηση και η ενσωμάτωση των εσωτερικών αυτών δυνάμεων που θα μπορούσαν να απειλήσουν την συνοχή του συστήματος: «...και στις δύο περιπτώσεις ο Εχθρός είναι το φάντασμα της απελευθέρωσης.»²⁰

Ομοίως όπως ο τεχνολογικός ορθολογισμός της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας διαβρώνει και συντονίζει το πεδίο της πολιτικής, έτσι διαβρώνει και εξουδετερώνει και αυτό της κουλτούρας,²¹ καταστρέφοντας τα ανατρεπτικά και

---

¹⁸ό. π., 62.

¹⁹ό. π. 76.

²⁰ό. π.

²¹Το πεδίο της κουλτούρας και της αισθητικής είναι ένα από τα κύρια πεδία ενδιαφέροντος της Σχολής της Φρανκφούρτης. Τόσο ο Horkheimer όσο και ο Adorno πολύ περισσότερο, ο Lowenthal κατεξοχήν, ο Walter Benjamin ασφαλώς και ο Marcuse βεβαίως, ασχολούνται διεξοδικά με το θέμα. Για τον Marcuse ειδικά η τέχνη αποτελεί έναν από τους πιο βασικούς και πιο σταθερούς άξονες μέσα στο έργο του. Το ανατρεπτικό της δυναμικό, η πολιτική της σημασία, η κλασική και η σύγχρονη τέχνη, η τέχνη ως υπόσχεση ευτυχίας, ως ανάμνηση και παρακαταθήκη αυτού που ανήκει στο μέλλον είναι θέματα τα οποία διατρέχουν το σύνολο του έργου του. Όχι τυχαία η πρώτη του μελέτη είναι η διατριβή του για το Γερμανικό Μυθιστόρημα και η τελευταία *Η Αισθητική Διάσταση*, η οποία εκδίδεται το 1978, έναν μόλις χρόνο πριν τον θάνατό του.

υπερβατικά αυτά στοιχεία που συγκροτούν την αλήθεια της, ανεξαρτήτως του κατά περίπτωση κοινωνικού σχηματισμού, της αστικής κοινωνίας μη εξαιρουμένης, στον οποίο λειτουργεί.

Όπως και στο κοινωνικό και πολιτικό πεδίο η αδρανοποίηση αυτή δεν επιτυγχάνεται με την καταστολή, εν προκειμένω με κάποιου είδους λογοκρισία, ούτε «...με την άρνηση και την απόρριψη των 'πνευματικών αξιών' αλλά με τη μαζική τους ενσωμάτωση στο κατεστημένο με την αναπαραγωγή και τη διάδοσή τους σε μεγάλη κλίμακα.»²², με την υπαγωγή τους στην εμπορευματική μορφή.

Η απόσταση που ακόμα και στις πιο καταφατικές της στιγμές η τέχνη διατηρούσε από την κοινωνική πραγματικότητα που την γεννούσε, το πεδίο αυτονομίας που διατηρούσε και της επέτρεπε να την υπερβαίνει ως μια συνειδητή αλλοτρίωση από το αλλότριο, ως εξιδανίκευση, και που «στις ακραίες θέσεις της, είναι η μεγάλη Άρνηση – η διαμαρτυρία απέναντι σ' αυτό που είναι»²³ εκμηδενίζεται. «Η ανώτερη κουλτούρα γίνεται τμήμα αναπόσπαστο της μαζικής κουλτούρας. Και με τη μεταλλαγή της αυτή χάνει μεγάλο μέρος της αλήθειας της».²⁴

Οι εξιδανικεύσεις²⁵ της ανώτερης κουλτούρας, οι εικόνες αυτές που εντός τους διατηρείται αναστελλόμενη η αλήθεια αυτού που η κοινωνία αρνείται και που

---

²²ό. π., 81.

²³ό. π., 86.

²⁴ό. π., 82.

Οι όροι *sublimation* και *desublimation* έχουν αποδοθεί με διάφορους τρόπους στις ελληνικές μεταφράσεις των κειμένων του Marcuse. Μπορεί κανείς να τους συναντήσει ως εξάχνωση και απεξάχνωση, εξύψωση και απεξύψωση, μεταρσίωση και απομεταρσίωση, εξιδανίκευση και απεξιδανίκευση. Αν και στην παρούσα μετάφραση του Μονοδιάστατου αποδίδονται ως μεταρσίωση και απομεταρσίωση αντιστοίχως, στο παρόν κείμενο έχει προτιμηθεί, ως προσφύεστερη, η απόδοσή τους ως εξιδανίκευση – απεξιδανίκευση.

συνιστούν ταυτόχρονα μια καταγγελία αυτής της άρνησης, χάνουν την ισχύ τους. Η μαζική τους χρήση συνιστά απεξιδανίκευση, μια απεξιδανίκευση όμως που είναι καταπιεστική καθώς, όπως χαρακτηριστικά σημειώνεται, «...γίνεται από την κοινωνία από μια θέση ισχύος.»²⁶ Η καταπίεση παίρνει τη μορφή της απελευθέρωσης και ο Marcuse συζητά εδώ την χειραγώγηση του ανθρώπινου ερωτισμού, όπου παρά την φαινομενική χειραφέτηση που η σύγχρονη κοινωνία προσφέρει, το ερωτικό στοιχείο εξασθενεί στην πραγματικότητα χάριν μιας εντοπισμένης και περιορισμένης, άραγε, σεξουαλικότητας.

«Η πολιτική και τεχνολογική κυριάρχηση των υπερβατικών παραγόντων της ανθρώπινης ύπαρξης, που χαρακτηρίζει τον προχωρημένο βιομηχανικό πολιτισμό, συντελείται ακόμη και στην σφαίρα των ενστίκτων: η ικανοποίηση γίνεται με τρόπο που γεννά την υποταγή και εξασθενίζει τη λογική της διαμαρτυρίας.»²⁷

Δημιουργείται έτσι μια ευτυχής μονοδιάστατη συνείδηση η οποία λαμβάνει τον κόσμο ως έχει, ικανοποιείται με τα φτηνά υποκατάστατα που η καταναλωτική κουλτούρα της παρέχει, δέχεται ως ορθολογική τη σχέση μεταξύ καταστροφής και ευημερίας και είναι σε κάθε περίπτωση ένα στοιχείο κομφορμιστικό, ένα στοιχείο συνοχής της υπάρχουσας κοινωνίας.

Η μονοδιάστατη κοινωνία έχει διαμορφώσει τον δικό της μονοδιάστατο τρόπο σκέψης και την μονοδιάστατη γλώσσα που της αντιστοιχεί. Η απώλεια της διάστασης αυτού που θα μπορούσε να είναι στη θέση αυτού που είναι, η εξασθένιση του κριτικού στοχασμού, της ίδιας της δυνατότητας και της ικανότητας για κριτική σκέψη, σημαίνει την και σημαίνεται από την επικράτηση μιας γλώσσας η

---

²⁶ό. π., 93.

²⁷ό. π., 96

οποία αδυνατεί να μιλήσει τις έννοιες αυτές που υπερβαίνουν το παρόν και το υπάρχον. Η μονοδιάστατη αυτή σήμανση των λέξεων οδηγεί στην απορρόφηση, όπως το θέτει ο Marcuse, της έννοιας από τη λέξη με αποτέλεσμα την μονοσήμανσή της που δεν αφήνει άλλη επιλογή παρά μια συμπεριφοριστική ανάκληση ενός προκαθορισμένου και περιορισμένου νοήματος σε κάθε της εκφορά. «Η λέξη γίνεται κλισέ· σαν κλισέ βασιλεύει πάνω στον γραπτό και προφορικό λόγο· η επικοινωνία εμποδίζει από δω κι ύστερα μια αυθεντική ανάπτυξη του νοήματος.»²⁸ Στην συμφιλίωση των αντιθέτων υποκρύπτεται η λογική μιας χειραγώγησης που θέλει και επιτυγχάνει να παρουσιάσει το ιδιωτικό συμφέρον ως γενικό, που θέλει και επιτυγχάνει, προς όφελος του πρώτου, να άρει τις εσωτερικές αντιφάσεις της κοινωνίας παρουσιάζοντας τις ως συμφιλιωμένες. «Η αντίθεση ήταν άλλοτε ο χειρότερος εχθρός της λογικής· σήμερα είναι μια αρχή της λογικής του ετεροκαθορισμού – είναι μια χοντροκομμένη γελοιογραφία της διαλεκτικής.»²⁹

Η αντιδιαλεκτική αυτή γλώσσα είναι μια γλώσσα θεμελιακά αντι-ιστορική. Η περιχαράκωση της σκέψης μέσα σε προκαθορισμένα πλαίσια και με προκαθορισμένες στοχεύσεις, στερεί το υποκείμενο από τη δυνατότητα να σκεφτεί την ατομική και τη συλλογική του ύπαρξη με όρους ιστορικούς. Η διάσταση της ιστορίας, διάσταση που αφορά το παρελθόν αλλά και το μέλλον ταυτοχρόνως μιας κοινωνίας χάνεται κι όπου συμβαίνει να εμφανίζεται, εμφανίζεται με τέτοιο τρόπο ώστε η μόνη της λειτουργία να είναι η δικαίωση του υπάρχοντος. Όπως και στην περίπτωση της τέχνης η μονοδιάστατη κοινωνία επιτίθεται στη μνήμη³⁰, επιζητά τη

---

²⁸ό. π., 107.

²⁹ό. π., 108.

³⁰Η έννοια της μνήμης αν και δυστυχώς δεν μπορεί να παρακολουθηθεί εδώ είναι ένα από τα πιο ενδιαφέροντα θέματα στην πολιτική φιλοσοφία του Marcuse.

λήθη. «Η κατεστημένη κοινωνία», γράφει ο Marcuse, «...φαίνεται να φοβάται το ανατρεπτικό περιεχόμενο της μνήμης.»³¹ Και λίγο παρακάτω:

«Αν η έντονη ορθολογικότητα της προχωρημένης βιομηχανικής κοινωνίας τείνει να διαλύσει τα ενοχλητικά στοιχεία του χρόνου και της μνήμης σαν «παραδοσιακά κατάλοιπα», ταυτόχρονα τείνει να εξαφανίσει και την ορθολογικότητα που περιέχουν τα παραδοσιακά αυτά κατάλοιπα.»³²

Ο Marcuse κλείνει το πρώτο μέρος του Μονοδιάστατου Ανθρώπου επιτιθέμενος στην θετικιστική εμπειρική επιστήμη, η οποία στην ανικανότητά της να υπερβεί την φαινομενικότητα των αντικειμένων δεν μπορεί να αγγίξει, όπως γράφει, την πραγματικότητά τους, λειτουργώντας σε ένα απλώς περιγραφικό επίπεδο.³³

Περαιτέρω δε, αντλώντας παραδείγματα από μελέτες της πολιτικής και βιομηχανικής κοινωνιολογίας και δείχνοντας πώς στα παραδείγματα αυτά, τα τελικά συμπεράσματα βρίσκονται ήδη στους όρους με τους οποίους τα αρχικά ερωτήματα τίθενται και τη μεθοδολογία με την οποία οι απαντήσεις αναζητούνται, ο Marcuse καταδεικνύει τον ιδεολογικό εν τέλει χαρακτήρα αυτού του τύπου των μελετών. Ενώ «Για την κοινωνική θεωρία», γράφει, «...αναγνώριση των γεγονότων σημαίνει και την άσκηση κριτικής τους»³⁴, «...η ανάλυση που περιγράφει τα γεγονότα τα συλλαμβάνει με περιορισμένο τρόπο και γίνεται το ιδεολογικό στοιχείο που τα στηρίζει.»³⁵

---

³¹ό. π., 116.

³²ό. π., 117.

³³Όπως σημειώθηκε παραπάνω σε άλλη περίπτωση, έτσι κι εδώ η κριτική που ασκεί ο Marcuse στον θετικισμό είναι ακριβώς η κριτική που ασκεί η Σχολή της Φρανκφούρτης πάνω στο θέμα.

³⁴ό. π., 133.

³⁵ό. π., 134.

Συζητώντας την πορεία του λόγου μέσα στο συνεχές που οδηγεί από το προτεχνολογικό στο τεχνολογικό στάδιο του πολιτισμού ο Marcuse παρακολουθεί την σύγκρουση ανάμεσα στην θετική και στην αρνητική σκέψη η οποία μπορεί να διαπιστωθεί ήδη στην αντιπαράθεση μεταξύ της διαλεκτικής λογικής του Πλάτωνα με την τυπική λογική του Αριστοτέλη.

Η διαλεκτική λογική αναγνωρίζει την ύπαρξη ενός διπλοδιάστατου, δομικά ανταγωνιστικού κόσμου, ενός κόσμου που επιφανειακότητα και πραγματικότητα, πλάνη και αλήθεια, η ελευθερία και η έλλειψή της αποτελούν τα ιστορικά οντολογικά του δεδομένα. Απέναντι σ' αυτόν τον κόσμο είναι κριτική, αλλά η κρίση της «...επιβάλλεται από τη φύση του αντικειμένου της...στη διαλεκτική λογική δεν υπάρχει αφαίρεση που αποχωρίζεται από το συγκεκριμένο περιεχόμενο και το εγκαταλείπει χωρίς να το κατανοεί.»³⁶ και, «...φτάνει στην αλήθεια...όταν συλλαμβάνει τον κόσμο σαν ένα ιστορικό σύνολο όπου η ιστορική πράξις του ανθρώπου δημιουργεί τα γεγονότα.»³⁷

Για την τυπική λογική, αντιθέτως, «...η σκέψη δεν κάνει διάκριση ανάμεσα στ' αντικείμενά της.»³⁸ Γι' αυτήν «...η έννοια της σύγκρουσης ανάμεσα στην ουσία και στην φαινομενικότητα είναι ξεπερασμένη και στερημένη από κάθε νόημα...»³⁹ και είναι ως εκ τούτου «...το πρώτο βήμα ενός μεγάλου δρόμου⁴⁰ που οδηγεί στην επιστημονική σκέψη...»⁴¹, «...ένα στάδιο στην ανάπτυξη των φυσικών και νοητικών

---

³⁶ό. π., 152.

³⁷ό. π., 153.

³⁸ό. π., 149.

³⁹ό. π., 150.

⁴⁰Ο Marcuse και στον Μονοδιάστατο Άνθρωπο, αλλά και αλλού στο έργο του, συζητά το πώς η ιδιαίτερη συγκρότηση της επιστήμης έναντι του αντικειμένου της, παράγει ένα τεχνολογικό – και σε τελική ανάλυση πολιτικό - a priori κυριαρχίας.

⁴¹ό. π.

οργάνων καθολικού ελέγχου και αξιολόγησης.»⁴² Καθώς αυτή η μονοδιάστατη μορφή σκέψης είναι εγγενώς μη υπερβατική και ενάντια στη λογική της αντίφασης και καθώς καθίσταται η κυρίαρχη μορφή σκέψης στον σύγχρονο τεχνολογικό πολιτισμό, καταλήγει να «...στηρίζει τον κατεστημένο τρόπο ζωής, [να] ευνοεί τις κατεστημένες μορφές συμπεριφοράς που τον ανανεώνουν και τον τελειοποιούν.»⁴³

Αυτό που συνδέει τον προτεχνολογικό με τον τεχνολογικό Λόγο είναι, γράφει ο Marcuse, η κυριαρχία του ανθρώπου πάνω στον άνθρωπο. Αυτό που διαφέρει είναι η μεταλλαγή των αρχών της κυριαρχίας αυτής και συγκρότησή της όχι πλέον πάνω στη βάση μιας προσωπικής εξάρτησης, αλλά πάνω σε αυτήν της «αντικειμενικότητας» του τεχνολογικού ορθολογισμού.

Η επιστήμη που πάνω της στηρίζεται η τεχνολογία δεν είναι αθώα της τροπής που αυτή η τελευταία έχει πάρει: «...το γενικό νόημα με το οποίο εφαρμόστηκε είχε κιόλας εμφανιστεί στην επιστήμη και μάλιστα όταν ακόμη δεν είχε αυτή κανένα πρακτικό σκοπό...».⁴⁴ Η σύλληψη της φύσης με ποσοτικούς όρους, την απο-ηθικοποιεί, την αποστερεί από την οποιανδήποτε τελεολογία και μεταθέτει τη συζήτηση από το οντολογικό επίπεδο του «Τι» στο λειτουργικό του «Πώς». Το τι είναι αληθές ετερονομείται πλήρως από τη μέθοδο κι ό,τι, εκ φύσεως, δεν είναι επιστημονικά αποδείξιμο τίθεται εκτός αντικειμενικής πραγματικότητας κι εντός του πεδίου της μεταφυσικής. Έτσι, ο φυσικός κόσμος γίνεται αντιληπτός ως ύλη στερημένη άλλων ιδιοτήτων από αυτές που επαληθεύει η επιστημονική μέθοδος και περιγράφει η μαθηματική γλώσσα, ως ύλη η οποία υπόκειται στην διά της γνώσης κατάκτηση και χειραγώγηση. Η αντίληψη όμως της φύσης κατά αυτόν τον

---

⁴²ό. π., 149.

⁴³ό. π., 154.

⁴⁴ό. π., 157.

τρόπο, συγκροτεί ένα a priori το οποίο «...προκαθορίζει την ύπαρξη, προβάλλει την κατεύθυνση προς την οποία πρέπει να μετασχηματιστεί...και οργανώνει τα πάντα.»⁴⁵ Στο βαθμό όμως που ο εγγενώς εργαλειακός χαρακτήρας και η ουδετερότητα της επιστήμης απέναντι στο αντικείμενό της μεταφέρονται στην τεχνολογία και καθώς, επίσης, επιστήμη και τεχνολογία δεν είναι ανεξάρτητες της κοινωνικής πραγματικότητας από την οποία παράγονται και στην οποία επιστρέφουν, το τεχνολογικό a priori αποκτά έναν σαφώς πολιτικό χαρακτήρα.

Η ποσοτική αντίληψη της φύσης, ο καταστατικός παραμερισμός ανεξάρτητων ουσιών και τελικών σκοπών και η συνακόλουθη ελευθερία επιλογής σκοπών στην οποία αυτός ο αξιακά αβαρής θεωρητικός λόγος οδηγεί, δημιουργεί την ιδέα μιας ουδέτερης και στερημένης τελικού σκοπού αντικειμενικότητας. Στην πρακτική της εφαρμογή, στο πέρασμα από τον θεωρητικό στον πρακτικό λόγο, το τεχνολογικό a priori που προδιαγράφει η αντίληψη του φυσικού κόσμου ως δίχως άλλες ιδιότητες ύλη που πρέπει να κυριαρχηθεί, μεταφέρεται στον κόσμο των ανθρώπων ο οποίος γίνεται κατά τον ίδιο τρόπο αντιληπτός ως αντικείμενο κυριαρχίας. Οι ανθρώπινες κοινωνίες συλλαμβάνονται με τον ίδιο υπερϊστορικό τρόπο που συλλαμβάνεται και η φύση και η τρέχουσα κατάσταση των πραγμάτων παρουσιάζεται όχι ως το αποτέλεσμα της θεωρητικής και πρακτικής δράσης των ανθρώπων που τις δημιουργούν, αλλά, ως υποκείμενη σε αναγκαιότητες ανάλογες αυτών που ορίζουν τον φυσικό κόσμο, αναγκαιότητες τις οποίες ο άνθρωπος δε μπορεί να υπερβεί. Στην ουδετερότητα που επικαλείται η επιστήμη, συγκαλύπτεται το γεγονός ότι καθώς αυτή δεν υπάρχει εν κενώ κι ότι καθώς, επίσης, αναπόφευκτα, συνδέεται με συγκεκριμένα ιστορικά υποκείμενα, υπηρετεί τις

---

⁴⁵ό. π., 162.

υπάρχουσες ιεραρχίες' στην αντικειμενικότητα του κόσμου που προβάλλει, το ότι αυτή η αντικειμενικότητα είναι το αντικείμενο ενός υποκειμένου το οποίο, σε τελική ανάλυση, είναι αυτό που θέτει τα όρια της και ορίζει τους σκοπούς της. Έτσι, ο εννοιολογικός και μεθοδολογικός εξοπλισμός της επιστήμης ευνοεί και ταυτόχρονα συνδέει την κυριαρχία επί της φύσης και την κυριαρχία επί του ανθρώπου. Με τα λόγια του Marcuse: «...η ιεραρχία του Λόγου κι η ιεραρχία της κοινωνίας αλληλοκαλύπτονται.»⁴⁶

Όπως στην περίπτωση της καθημερινής γλώσσας των ανθρώπων και της εμπειρικής κοινωνικής επιστήμης, που εξέτασε νωρίτερα, έτσι και σε αυτήν της γλωσσολογικής ανάλυσης, ο Marcuse διαπιστώνει έναν επανακαθορισμό της σκέψης κατά τέτοιο τρόπο ώστε οι νοητικές λειτουργίες να συντονίζονται με αυτές της υπάρχουσας κοινωνικής πραγματικότητας. Η μεταφορά της θετικιστικής σκέψης σε αυτού του τύπου την ανάλυση, τροφοδοτεί μια φιλοσοφία που αναζητά την δικαίωσή της στον κόσμο της καθημερινής εμπειρίας, μια φιλοσοφία που ως εκ τούτου, «...αυτοτοποθετείται στη αντίθετη μεριά απ' τις μορφές σκέψης που επεξεργάστηκαν τις έννοιές τους σε αντιπαράθεση κι ακόμη σε αντίθεση με το κυρίαρχο κατεστημένο λόγου και πράξης.»⁴⁷ Αυτό σημαίνει ότι η γλωσσολογική ανάλυση, ως μια ιδιαίτερη μορφή εμπειρισμού, επιτελεί μια βαθιά ιδεολογική λειτουργία καθώς αφενός περιορίζει το ορθό νόημα εντός των ορίων ενός απογυμνωμένου από το καθολικό του περιβάλλον και πραγματοποιημένου καθημερινού λόγου, αφετέρου και συνεπεία αυτού, αρνείται την κριτική διάσταση της φιλοσοφίας και της σκέψης ως μεταφυσική ή στην καλύτερη περίπτωση τη

---

⁴⁶ό. π., 174.

⁴⁷ό. π., 179.

διατηρεί εντός ενός χώρου ο οποίος θεωρείται ότι διατηρεί μια απόσταση ασφαλείας από την πραγματικότητα όπως είναι, για παράδειγμα, αυτός της λογοτεχνίας.

Η γλωσσολογική ανάλυση, όπως και η εμπειρική κοινωνιολογία, όπως και η ψυχολογία⁴⁸ αποσκοπεί εν τέλει σε μια θεραπευτική. Σκοπός είναι η θεραπεία της σκέψης. Η στόχευσή αυτής της φιλοσοφίας όμως δεν είναι η απελευθέρωση της σκέψης από το κατεστημένο, η λειτουργία της δεν συνίσταται στο «...να δείξει την πραγματικότητα έτσι όπως είναι και να δείξει ακόμη αυτό που η τέτοια πραγματικότητα εμποδίζει να υπάρξει.»⁴⁹, όπως θα ήταν ο στόχος μιας πραγματικής θεραπευτικής, αλλά η προσαρμογή της σκέψης σε αυτό. Η θεραπευτική της γλωσσολογικής ανάλυσης συγκαλύπτει την παθολογία των σύγχρονων κοινωνιών, αποσυνδέει τα συμπτώματα αυτής της παθολογίας από την ευρύτερη δομή και τα αντιμετωπίζει ως ειδικές περιπτώσεις, αποσκοπεί εν τέλει στην «θετικοποίηση» της σκέψης, στην εναρμόνισή της με τις επιταγές του τεχνολογικού ορθολογισμού.

Σε αντίθεση με αυτή την προσέγγιση, μια κριτική θεωρία της κοινωνίας θα πρέπει να αρθεί πάνω από την επιφάνεια στην οποία εξαντλείται το όλον της αναλυτικής φιλοσοφίας. Καθήκον της θα πρέπει να είναι η αποκατάσταση των καθολικών εννοιών, οι οποίες σε καμία περίπτωση δεν εξαντλούν τη σημασία τους στην εκάστοτε χρήση τους, στην φαινομενικότητά τους. Να καταφέρει δηλαδή η φιλοσοφία, να καταδείξει την ύπαρξη και τη διατήρηση μέσα στις καθολικές έννοιες, της δεύτερης αυτής διάστασης, της διάστασης της απραγματοποίητης

---

⁴⁸Η περίπτωση της οποίας πολύ πιο αναλυτικά παρουσιάζεται στο *Έρωτ και Πολιτισμός*.

⁴⁹ό. π., 203.

δυνατότητας που η αναλυτική φιλοσοφία έργω αποσιωπά. Συγκεκριμένα, την ιστορική δυνατότητα μιας ποιοτικής υπέρβασης/μετάβασης προς ένα απραγματοποίητο ακόμη αλλά υπαρκτό δυνάμει. Όπως γράφει ο Marcuse πρόθεσή του «...δεν είναι να λύσει το «πρόβλημα των καθολικών εννοιών» θα προσπαθήσει μόνο να δείξει ότι ο χώρος της φιλοσοφικής ανάλυσης είναι περιορισμένος (τεχνητά) κι ότι είναι αναγκαίο να ξεπεραστούν αυτά τα όρια.»⁵⁰

Η κατά τον τρόπο μιας κριτικής φιλοσοφίας σύλληψη των καθολικοτήτων θα πρέπει να οδηγεί στην κατανόηση των πραγμάτων ως θέσεις και αρνήσεις ταυτοχρόνως, στην κατανόηση, δηλαδή, της ιστορικής τους φύσης. Ο σκοπός της φιλοσοφίας πρέπει να είναι η διάνοιξη αυτού του πεδίου κατανόησης. Όπως χαρακτηριστικά γράφει: «Ούτε η πιο ραφιναρισμένη αισθητική, ούτε η ακριβέστερη φιλοσοφική έννοια δεν μπορούν να αυτοπροστατευτούν απέναντι στην ιστορία.»⁵¹

Ο ιστορικός αυτός χαρακτήρας των εννοιών δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχει μια αντικειμενική βάση διάκρισης ανάμεσα στις δυνατότητες αυτές που η κάθε εποχή έχει. Η αντικειμενική αυτή αξία των καθολικών εννοιών προκύπτει από την μέσα στην ιστορία αλληλεπίδραση ενός συλλογικού υποκειμένου με έναν υλικό κόσμο, η τελική ύπαρξη και δομή του οποίου δεν μπορεί να αναχθεί σε καμιά υποκειμενικότητα.

Μέσα από μια επιχειρηματολογία η οποία δεν είναι δυνατόν ούτε να αναπτυχθεί πλήρως ούτε επαρκώς να αξιολογηθεί μέσα σ' αυτή την «τηλεγραφική» παρουσίαση του Μονοδιάστατου, ο Marcuse ασκεί την κριτική του στην σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία αποκαλύπτοντας τα όρια του ορθολογισμού της, τον ανορθολογικό στην πραγματικότητα χαρακτήρα της. Ανορθολογικό και εν τέλει

---

⁵⁰ό. π. , 211

⁵¹ό. π., 219.

αυτοκαταστροφικό, καθώς αναστέλλει την πραγματοποίηση των δυνατοτήτων αυτών που το ίδιο το σύστημα κατά την ανάπτυξή του γέννησε. Θέτοντας ως a priori του συλλογισμού μια αξιακή κρίση, ότι, δηλαδή, την «...ανθρώπινη ζωή αξίζει να τη ζούμε ή ακριβέστερα ότι μπορεί και πρέπει να γίνει αξία να τη ζούμε.»⁵², ο Marcuse προσπαθεί να ορίσει αντικειμενικά κριτήρια ορθολογικότητας για την αξιολόγηση των διαθέσιμων ιστορικών επιλογών. Τα αναζητά δια της εξέτασης του κατά πόσον αυτό που ονομάζει υπερβατικό⁵³ σχέδιο, ως «καθορισμένη εκλογή»⁵⁴, ως η «...καθιέρωση ενός τρόπου, ανάμεσα στους άλλους, να κατανοηθεί, να οργανωθεί, και να μετασχηματιστεί η πραγματικότητα»⁵⁵, οδηγεί εν τέλει «...στην πραγμάτωση του, [στην] μεγαλύτερη πιθανότητα επίτευξης της *ειρήνευσης της ύπαρξης*, μέσα σ' ένα θεσμικό πλαίσιο που ευνοεί καλύτερα την ανάπτυξη των ανθρώπινων ιδιοτήτων και αναγκών.»⁵⁶

Κλείνει ο Marcuse την μελέτη του για την σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία αναλογιζόμενος τις πιθανότητες απελευθέρωσης από αυτόν τον φαύλο κύκλο όπου το ανορθολογικό παίρνει τη μορφή ενός αδήριτου ορθολογισμού κι όπου η καταστροφή φέρει το όνομα της προόδου. Από αυτόν τον φαύλο κύκλο που, με την απώλεια της αρνητικής κριτικής διάστασης, παγιώνεται στις συνειδήσεις των ανθρώπων ως η αναπόδραστη κατάσταση των πραγμάτων.

---

⁵²ό. π., 24. Ο Marcuse είναι σαφής ότι ή άρνηση της παραπάνω θέσης θα σημαίνει την άρνηση της θεωρίας αλλά δεν παύει, γι' αυτό τον λόγο, να αποτελεί μια απολύτως λογική επιλογή. Η όποια, σε κάθε περίπτωση, αρχική επιλογή δημιουργεί τη δική της βάση κριτικής.

⁵³Και θα πρέπει εδώ να θυμόμαστε ότι όπως, ήδη από την εισαγωγή, έχει δηλώσει, η προσέγγισή του «είναι αντίθετη με κάθε μεταφυσική εξ αιτίας του αυστηρά ιστορικού χαρακτήρα που έχει η θεώρηση της υπερβατικότητας.»

⁵⁴Δηλαδή, όπως πολύ χαρακτηριστικά γράφει, ως η «*εμβολή της ελευθερίας μέσα στην ιστορική αναγκαιότητα*».

⁵⁵ό. π., 221.

⁵⁶ό. π., 223.

Οι υλικές συνθήκες της απελευθέρωσης είναι υπαρκτές. Ο Marcuse, μακράν οποιουδήποτε τεχνολογικού ντετερμινισμού, συζητά εκτεταμένα εδώ τις υπηρεσίες που δύναται να προφέρει η τεχνολογία προς την κατεύθυνση της ειρήνευσης της πάλης για την ύπαρξη⁵⁷. Ένα ουδέτερο τρόπον τινά τεχνολογικό υπόστρωμα, ό,τι ονομάζει εδώ τεχνική βάση (και αλλού *technics proper*⁵⁸) νοούμενη ως μια ήδη διαθέσιμη συσσωρευμένη γνώση και ως έναν ήδη υπαρκτό υλικοτεχνικό εξοπλισμό, θα μπορούσε να αναπροσανατολιστεί με βάση ένα διαφορετικό *a priori*, άλλο από αυτό της κυριαρχίας το οποίο βρίσκεται στον πυρήνα της σύγχρονης επιστήμης, κάτι το οποίο θα οδηγούσε στην ανάδυση μιας νέας τεχνολογίας στην οποία θα ενσωματωνόταν μια διαφορετική αντίληψη του Λόγου, μια «μετατεχνολογική ορθολογικότητα». Όπως γράφει «...η τεχνική βάση πρέπει να εξακολουθήσει να υπάρχει στην περίοδο μετά τη ρήξη.»⁵⁹ Καθώς όμως, και παρά την πίστη του στο δυναμικό της απελευθέρωσης που η τεχνολογία εγγενώς διαθέτει, ο Marcuse αντιλαμβάνεται την ετερονόμησή της, είναι σαφής ότι: «...η ιστορική αυτή διόρθωση δεν μπορεί φυσικά να είναι το αποτέλεσμα μιας *per se* τεχνικής προόδου. Για να γίνει η ιστορική αυτή διόρθωση, χρειάζεται μια πολιτική ανατροπή.»⁶⁰

Ποιό είναι όμως το υποκείμενο αυτό, που στην παρούσα συνθήκη θα πραγματοποιήσει αυτή την ανατροπή; Καθώς η άρνηση προηγείται της αλλαγής ο Marcuse θέτει ξανά και ξανά το ίδιο ερώτημα: «...πώς μπορούν τα διοικούμενα άτομα...ν' απελευθερωθούν ταυτόχρονα από τους εαυτούς τους και τους αφέντες

---

⁵⁷«Ειρηνευμένη ύπαρξη», γράφει ο Marcuse. «Η έκφραση αυτή δηλώνει με αρκετά φτωχό τρόπο, την τάση να συνοψιστεί σε μια κατευθυντήρια ιδέα ό,τι πρέπει να είναι ο τελικός σκοπός της τεχνολογίας, ό,τι θεωρήθηκε απαγορευμένο και γελοίο, το τελικό αίτιο που αγνόησε η επιστήμη.»

⁵⁸Marcuse, "Some Social Implications of Modern Technology," 41. Για το θέμα της τεχνολογίας, αλλά και γενικότερα για μια συμπυκνωμένη παρουσίαση κάποιων από τα βασικά θέματα του Μονοδιάστατου Ανθρώπου, μπορεί κανείς επίσης να δει το Marcuse, "From Ontology to Technology: Fundamental Tendencies of Industrial Society."

⁵⁹ό. π., 232.

⁶⁰ό. π., 234.

τους;»⁶¹ Ο καπιταλισμός έχει, κατά τα φαινόμενα, καταφέρει, μέσα σ' έναν αιώνα, να αδρανοποιήσει τις εγγενείς σε αυτόν δυνάμεις ανατροπής, σε τέτοιο βαθμό, που η βασική μαρξιστική θέση ότι η κοινωνική αλλαγή θα προέλθει από το εσωτερικό της κατεστημένης κοινωνίας φαίνεται να ανατρέπεται. Μπροστά σε αυτό το θεωρητικό αδιέξοδο ο Marcuse στρέφει το βλέμμα του αλλού· το στρέφει σε αυτούς που βρίσκονται στο περιθώριο της κατεστημένης αυτής κοινωνίας, σε αυτούς που η συνθήκη της ύπαρξής τους καθιστά την «...αντίθεσή τους...επαναστατική ακόμα κι αν η συνείδησή τους δεν είναι, [σ' αυτούς που] η αντίστασή τους χτυπάει το σύστημα απ' έξω και, γι' αυτό, το σύστημα δεν μπορεί να την ενσωματώσει...».⁶²

Αυτές οι αντιδράσεις βρίσκονται ακόμα σε ένα εν πολλοίς ασυνείδητο, προπολιτικό στάδιο κι ως εκ τούτου η κατεύθυνση που μπορεί να πάρουν δεν έχει κριθεί. Έτσι, ο *Μονοδιάστατος Άνθρωπος* κλείνει με τον ίδιο απαισιόδοξο τόνο και την ίδια αμφιταλάντευση που ξεκίνησε. Ο Marcuse, την ίδια στιγμή που εκφράζει την απαισιοδοξία του γράφοντας ότι «τίποτα δεν δείχνει ότι αυτό το τέλος θα είναι καλό»⁶³, διατηρεί την ελπίδα, απομακρυσμένη όσο κι αν αυτή είναι, ότι: «Παρ' όλ' αυτά, υπάρχουν πιθανότητες να συναντηθούν ξανά, στη διάρκεια αυτής της περιόδου⁶⁴... η πιο εξελιγμένη ανθρώπινη συνείδηση κι η πιο άγρια εκμεταλλεόμενη ανθρώπινη δύναμη.»⁶⁵, ενώ, και στον ίδιο τόνο, διατηρεί την πίστη του στην εγκυρότητα της Κριτικής Θεωρίας ακόμα κι αν η τελευταία δεν δύναται, όπως λέει, να μεταφραστεί με όρους ιστορικής πρακτικής. Γράφει:

---

⁶¹ό. π., 249.

⁶²ό. π., 254.

⁶³ό. π.

⁶⁴Ως όριο εγκυρότητας της μελέτης και ως ένας ποιοτικός μάλλον παρά χρονικός προσδιορισμός.

⁶⁵ό. π., 255.

«Η κριτική θεωρία της κοινωνίας δεν περιλαμβάνει έννοιες που να επιτρέπουν την κάλυψη της απόστασης ανάμεσα στο παρόν και στο μέλλον· δεν δίνει υποσχέσεις· δεν έχει πετύχει· έχει παραμείνει αρνητική. Έτσι, μπορεί να μένει πιστή απέναντι σ' εκείνους που, χωρίς ελπίδα, έδωσαν και δίνουν τη ζωή τους στη Μεγάλη Άρνηση.»⁶⁶

---

⁶⁶Ο. π.

Μετά τον Μονοδιάστατο Άνθρωπο

Σε λιγότερο από πέντε χρόνια από την έκδοσή του, 100.000 αντίτυπα του *Μονοδιάστατου Ανθρώπου* πωλούνται στις Ηνωμένες Πολιτείες μόνο. Μέσα στην ίδια αυτή περίπου περίοδο το κείμενο μεταφράζεται σε 16 γλώσσες, δίνοντας στην απήχησή του μια διεθνή πράγματι διάσταση: 150.000 αντίτυπα πωλούνται στη Γερμανία μεταξύ 1967 και 1971, ενώ στη Γαλλία 80.000 μετά τον Μάη του 1968.¹ Η αναγνώριση του *Μονοδιάστατου* ως ενός εκ των βασικών κειμένων αναφοράς του αναδυόμενου και συνεχώς εντεινόμενου ριζοσπαστισμού των χρόνων αυτών, φέρνει στο προσκήνιο και τον ίδιο τον δημιουργό του προσδίδοντας στον Marcuse μια επικαιρότητα μάλλον απροσδόκητη² και μια φήμη που οπωσδήποτε δεν είχε φανταστεί. Σε κάθε περίπτωση ο Marcuse ανταποκρίνεται στο «κάλεσμα» και συνεπής προς τη θέση του περί της ιστορικής και διαλεκτικής σχέσης μεταξύ θεωρίας και πραγματικότητας, αρχίζει να τροποποιεί τις θέσεις που διατυπώνονται στον *Μονοδιάστατο Άνθρωπο*, επαναξιολογώντάς τις υπό το φως των τότε εξελίξεων.³

---

¹Βέβαια, το πόσοι άνθρωποι είχαν πράγματι διαβάσει και κατανοήσει τη Μαρκουζιανή ανάλυση είναι ένα ερώτημα από μόνο του, το οποίο γεννά μάλιστα μια σειρά από δεύτερα ερωτήματα σχετικά με το είδος αυτής της μη μονοσήμαντης σχέσης μεταξύ του στοχαστή και του ακροατηρίου του τα οποία δεν είναι πάντως δυνατόν να παρακολουθηθούν εδώ. Βλέπε και: Jacoby, *The Last Intellectuals*, 114-115 καθώς επίσης και: Peter-Erwin Jansen, "Have You Read One-Dimensional Man?", *Brandeis University* video, 31:12, October 2, 2014, <http://www.brandeis.edu/marcuse2014/videos/thursday.html>

²Εάν τουλάχιστον σκεφτεί κανείς το, σε πρώτη πάντως ανάγνωση, οξύμωρο του γεγονότος ότι η σχεδόν ταυτόχρονη εμφάνιση ενός χώρου, ολοένα διευρυνόμενου μάλιστα, ο οποίος διατυπώνει μια σειρά από αιτήματα ριζοσπαστικών αλλαγών και μάχεται για την πραγματοποίησή τους, μοιάζει να διαψεύδει έργο την ανάλυση του ίδιου του βιβλίου καθώς στις σελίδες του ακριβώς αυτή η πιθανότητα περιγράφεται με τα μελανώτερα των χρωμάτων.

³Σε σχέση και με την 1^η υποσημείωση παραπάνω και παρακολουθώντας την επίδραση που είχε στη σκέψη του Marcuse η εμφάνιση των κινημάτων της δεκαετίας του 1960, έχει ενδιαφέρον και το αντίστροφο ερώτημα, του κατά πόσον, δηλαδή, τα ίδια τα κινήματα αναπλασιάζουν τις διεκδικήσεις τους καθώς έρχονται σε επαφή με το είδος και το εύρος της κριτικής που ο Marcuse ασκεί στις προηγμένες βιομηχανικές κοινωνίες.

Μόλις το 1965 εκδίδεται το δοκίμιο *Καταπιεστική Ανοχή*⁴ όπου ο Marcuse αναλύει το πώς η έννοια της ανοχής, όπως εφαρμόζεται μέσα στο πλαίσιο ενός καταπιεστικού συστήματος, χάνει το προοδευτικό της νόημα και λειτουργεί κατ' ουσίαν ως τροχοπέδη απέναντι στην πιθανότητα μιας πιο ανθρώπινης κοινωνίας. Προτείνει ανοιχτά, αφενός την απόσυρση της ανοχής απέναντι στις κυρίαρχες πολιτικές, συμπεριφορές και γνώμες και, αφετέρου, την ταυτόχρονη επέκτασή της σε πολιτικές, συμπεριφορές και γνώμες που εκείνη τη στιγμή αντιμετωπίζουν καταστολή ή βρίσκονται ακόμα και εκτός νόμου.

Το 1968, στο *Πέρα από τον Μονοδιάστατο Άνθρωπο*⁵, προσφέρει δείγματα των μεταβολών που έχουν επέλθει στη σκέψη του από το 1964 και μετά. Δίχως να αναιρεί τα βασικά σημεία της ανάλυσης που προσφέρει ο *Μονοδιάστατος*, ο Marcuse βλέπει τώρα ότι η κινηματική έκρηξη των τελευταίων ετών συνιστά μια συνολική αμφισβήτηση, καταδίκη και άρνηση απέναντι στο όλον της κοινωνίας. Η αναγκαιότητα της αλλαγής γίνεται συνείδηση ανάμεσα στους εξεγερμένους νέους και μια ρήξη με το συνεχές της κυριαρχίας, η πιθανότητα της απελευθέρωσης, είναι πλέον μια αληθινή πιθανότητα.

Με το *Δοκίμιο για την Απελευθέρωση*, η διαφορά του τόνου μεταξύ του *Μονοδιάστατου Ανθρώπου* και των λοιπών μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1960 κειμένων του, φαίνεται να παίρνει τη μέγιστη τιμή της. Εδώ, ο Marcuse, αναγνωρίζει τη σημαντικότητα και τον καταλυτικό ρόλο που μπορεί να διαδραματίσει το σπουδαστικό κίνημα⁶ – και όχι μόνον αυτό – ως φορέας μιας νέας

---

⁴Βλέπε: Robert Paul Wolff, Barrington Moore Jr. and Herbert Marcuse, 81-117.

⁵Ομιλία του στο UCLA τον Οκτώβριο του 1968.

⁶Όχι ως το καθαρό υποκείμενο της αλλαγής, αλλά ως ο καταλύτης που με τη δράση του, στην οποία ήδη θα αποτυπώνονται οι σκοποί του, θα μπορέσει να ενεργοποιήσει προς αυτή την κατεύθυνση μια ευρύτερη, αδρανής εκείνη τη στιγμή, πλειοψηφία.

ευαισθησίας η οποία συνιστά αίτημα και ταυτοχρόνως έκφραση για νέες ανάγκες και νέες αξίες πέρα από αυτές που συντηρούν το παρόν σύστημα κυριαρχίας.

Με τα κείμενά του, με την προσπάθειά του να πολιτικοποιήσει τη θεωρία και με την άμεση συμμετοχή στα δρώμενα της εποχής και την έμπρακτη υποστήριξη που παρείχε στον χώρο της αμφισβήτησης, ο Marcuse αποκτά, όπως ειπώθηκε και παραπάνω, μια φήμη, όχι πάντα θετική⁷, η οποία ξεπερνά κατά πολύ τα όρια της πανεπιστημιακής κοινότητας. Το εύρος της απήχησης του φαίνεται όχι μόνο στον σεβασμό που απολαμβάνει στην ακαδημία και στην υψηλή δημοτικότητα που έχει στο σπουδαστικό κίνημα, αλλά και από το γεγονός ότι ο λόγος του και η πράξη του ξεσηκώνουν ταυτοχρόνως και ένα κύμα αντιδράσεων το οποίο προέρχεται τόσο από τη δεξιά πλευρά, όπως κανείς θα περίμενε, του πολιτικού φάσματος όσο όμως και από την αριστερή. Κατηγορείται για ρεφορμισμό, για ιδεαλισμό, για ελιτισμό, δέχεται απειλές από την Κου Κλουξ Κλάν και του ασκείται κριτική από τόσο διαφορετικές μεταξύ τους πηγές όσο ήταν ο εκπρόσωπος του Κρεμλίνου και ο Πάπας Παύλος ο 6^{ος} ο οποίος τον επικρίνει προσωπικά διότι διαδίδει ελαφριές ιδέες στα κεφάλια των νέων ανθρώπων⁸. Είναι, σε κάθε περίπτωση, επίκαιρος.

Παρ' όλ' αυτά, με την άμπωτη του ριζοσπαστισμού που εμφανίζεται ήδη από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1970, αρχίζει να υποχωρεί και το ενδιαφέρον γύρω από τον Marcuse, για να ατονήσει εντυπωσιακά, σχετικά τουλάχιστον με τη σημαντικότητα που είχε μόλις πριν λίγα χρόνια, μετά τον θάνατό του το 1979. Αυτή η υποχώρηση του ενδιαφέροντος γύρω από το έργο του εκδηλώνεται τόσο ανάμεσα σε αυτούς που άμεσα εμπλέκονται στην πολιτική

---

⁷Σχετικά με τις αντιδράσεις απέναντι στον Marcuse βλέπε και υποσημείωση 25 του πρώτου κεφαλαίου.

⁸Σε μια πιο οικεία μάλλον διατύπωση, ο Πάπας κατηγορεί τον Marcuse ότι εισάγει καινά δαιμόνια και διαφθείρει τους νέους.

δράση, όσο όμως και ανάμεσα στη διανόηση. Στο πρώτο πεδίο φαίνεται ότι η κάμψη του εξεγερσιακού πνεύματος των κινημάτων της περιόδου και η γενικότερη αλλαγή του κλίματος συμπαρασύρει και τον Marcuse, σε επίπεδο τουλάχιστον δημοτικότητας⁹. Στο δεύτερο, εμφανίζεται ως μια ελάττωση στις μεταφράσεις του έργου του και σε νέες εκδόσεις γύρω από αυτό, την ίδια στιγμή μάλιστα που, σε μια όχι δίχως μια κάποια αίσθηση ειρωνείας αντιστροφή¹⁰ παρατηρείται ένα αυξανόμενο ενδιαφέρον για το έργο άλλων στοχαστών της Σχολής της Φρανκφούρτης: του Horkheimer, των Adorno και Benjamin περισσότερο και σταδιακά και του Habermas, ενώ παράλληλα η προσοχή στην κοινωνική θεωρία φαίνεται να προσανατολίζεται στο έργο μεταμοντέρνων στοχαστών όπως οι Foucault, Baudrillard κ.ά. – ένας νέος προσανατολισμός στον οποίο ο Marcuse, όπως σημειώνει ο Kellner, δεν φαινόταν να ταιριάζει.¹¹

---

⁹Το SDS ξεκινά με 2.500 εγγεγραμμένα μέλη το 1964 και φτάνει τα 100.000 το 1969. Από εκεί και πέρα ξεκινά μια καθοδική πορεία και μέχρι το 1975 έχει ουσιαστικά αποδομηθεί. Ο Marcuse διαβλέπει τις αλλαγές και «προειδοποιεί» για την αλλαγή του κλίματος και την οργάνωση της αντίδρασης, ό,τι ονομάζει «αντεπανάσταση». Βλέπε: Marcuse, *Αντεπανάσταση και Εξέγερση* και Katsiaficas, *Marcuse as Activist: Reminiscences on his Theory and Practice*, 197-198.

¹⁰Παρότι το έργο των Horkheimer και Adorno βρίσκεται σε στενή συνάφεια με αυτό του Marcuse και είχε επίσης προσελκύσει το ενδιαφέρον της εποχής, εν μέρει και μέσω του Marcuse, είναι επίσης γνωστό ότι οι σχέσεις των πρώτων με το σπουδαστικό κίνημα ήταν πολύ διαφορετικές από αυτές του τελευταίου ενώ και η σχεδόν προγραμματική τους θέση περί της απόστασης που πρέπει να διατηρεί η θεωρία από την πολιτική ήταν επίσης σε αντίθεση με ό,τι προσπάθησε ο Marcuse να κάνει εκείνη την περίοδο. Βλέπε και Wiggershaus, *The Frankfurt School*, 133-134 και κεφάλαιο 8 καθώς επίσης και Davis, *Marcuse Legacies*, 43.

¹¹Βλέπε: Kellner, *A Marcuse Renaissance?*, 245 και επίσης, Douglas Kellner, “One-Dimensional Man: Relevance Across the Decades from 1964 to 2014.” *Brandeis University* video, 01:23:35, October 2, 2014, <http://www.brandeis.edu/marcuse2014/videos/keynotes.html>

Η Επικαιρότητα του Herbert Marcuse

Η πορεία αυτή του Marcuse, η εκρηκτική άνοδος της φήμης του και η μετέπειτα σχετική του αφάνεια, θέτει μπροστά μας αυτομάτως το ερώτημα της πραγματικής εν τέλει εμβέλειάς του. Είναι ο Herbert Marcuse ένας φιλόσοφος ο οποίος φέρει και θα συνεχίσει να φέρει έναν απόλυτο ιστορικό προσδιορισμό, ένας στοχαστής του οποίου η σκέψη μπορεί κάποια στιγμή να εξέφρασε το πνεύμα του καιρού του αλλά, μη μπορώντας να το υπερβεί παρέμεινε παγωμένη σε αυτό ή είναι κάποιος του οποίου οι αναλύσεις και οι προτάσεις διατηρούν, εν όλω ή εν μέρει, την αξία τους και σήμερα, πενήντα και πλέον χρόνια μετά; Είναι, με άλλα λόγια, ο Marcuse επίκαιρος και ποια, αν κάποια, είναι αυτή του η επικαιρότητα;

Ξεκινώντας την εξέταση του ερωτήματος αυτού, πρέπει πρώτα να προσπαθήσουμε να προσδιορίσουμε το πώς αντιλαμβανόμαστε την έννοια της επικαιρότητας, το πώς θα την χειριστούμε, τα κριτήρια επί των οποίων θα την αξιολογήσουμε. Οπωσδήποτε, στην περίπτωση του Marcuse η προσπάθεια απάντησης σε αυτό το ερώτημα παρουσιάζει εξαιρετικές δυσκολίες: η μακρά του πορεία¹, η πυκνότητα και το πολυδιάστατο της σκέψης του, οι διακυμάνσεις της καθώς και το εύρος των θεμάτων που από μέσα της αναδύονται, δεν επιτρέπουν σε καμία περίπτωση μια μονοσήμαντη τοποθέτηση. Η ίδια η περίπτωση, μας υποχρεώνει να αναζητήσουμε μια πιο σύνθετη απάντηση και θα πρέπει, ως εκ τούτου, να βρούμε τους άξονες επί των οποίων θα τη βασίσουμε ούτως ώστε με την

---

¹Όχι μόνον η πνευματική του πορεία, αλλά και ο ιστορικός χρόνος μέσα στον οποίο έζησε ο οποίος σε μεγάλο βαθμό την επικαθορίζει: στα 81 χρόνια της ζωής του ο Marcuse, αν και από διαφορετικές κατά περίπτωση αποστάσεις, ζει τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, τις επαναστάσεις στη Γερμανία και στη Ρωσία, την άνοδο και την πτώση της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, την άνοδο του φασισμού και του ναζισμού, τον Δεύτερο Παγκόσμιο αλλά και τον Ψυχρό Πόλεμο, την εξέγερση της δεκαετίας του 1960 και την υποχώρησή της την επόμενη δεκαετία.

εξέταση των επιμέρους θεμάτων που εν συνόλω και αρθρωμένα συγκροτούν το περιεχόμενο της σκέψης του να μην καταλήξουμε σε μια λογιστικού τύπου απάντηση, στην οποία θα παρουσιάζεται ένα θετικό ή αρνητικό ισοζύγιο επικαιρότητας.

Γενικά, η έννοια γίνεται εδώ αντιληπτή όχι στη «δημοσιογραφική» της, ασ πούμε, διάσταση, αλλά ως υπερβαίνουσα αυτή, ως κρινόμενη στα δύο διαφορετικά και όχι πάντα αλληλένδετα επίπεδα, της ορθότητας της ανάλυσης αφενός και της απήχησης που αυτή έχει στην εποχή της ή και πέρα από αυτήν αφετέρου. Όταν το 1941, για παράδειγμα, ο Marcuse συζητά στο *Some Social Implications of Modern Technology* ή και αργότερα στο *From Ontology to Technology* το φαινόμενο της τεχνολογίας ήταν ήδη επίκαιρος, πολύ πριν η τεχνολογία σαρώσει την ανθρώπινη καθημερινότητα με τον τρόπο που εμείς σήμερα γνωρίζουμε και πριν οι επιπτώσεις που το είδος αυτό του ορθολογισμού που ενσαρκώνει γίνουν - ή ήταν δυνατόν να γίνουν - κατανοητές. Ο τύπος όμως αυτός της επικαιρότητας που βασίζεται στην ορθότητα και τη διορατικότητα της ανάλυσης, είχε ταυτόχρονα τον ανεπίκαιρο χαρακτήρα που μοιάζει να έχει ό,τι είναι, κατά κάποιον τρόπο, πρόωρο. Όταν 25 περίπου χρόνια μετά εκδίδεται ο *Μονοδιάστατος Άνθρωπος* η περίπτωση είναι διαφορετική. Εδώ, το κείμενο φαίνεται να περιβάλλεται από μία «διπλού τύπου» επικαιρότητα, μία κρίσιμη επικαιρότητα, η οποία δεν συνίσταται πλέον, μόνο στην συγχρονική ανάλυση της κοινωνίας και του φαινομένου της κυριαρχίας που προσφέρει², αλλά επίσης και στο γεγονός ότι απηχώντας και συνομιλώντας με το πνεύμα του καιρού, έχει έναν άμεσο αντίκτυπο στο πολιτικό γίνεσθαι της εποχής.

---

²Παρεμπιπτόντως, το θέμα της τεχνολογίας και του τεχνολογικού ορθολογισμού εξετάζεται και στον *Μονοδιάστατο Άνθρωπο* επίσης.

Εξετάζοντας την περίπτωση του Marcuse, του οποίου η σκέψη ταυτόχρονα αναλύει, ασκεί κριτική αλλά και προτείνει εναλλακτικές στην υπάρχουσα κατάσταση των πραγμάτων, θα μπορούσαμε πιθανόν να προσεγγίσουμε τα δύο αυτά επίπεδα από διάφορους δρόμους. Θα μπορούσαμε, επί παραδείγματι, να τον θεωρήσουμε στους άξονες της ουτοπίας και του τέλους της ή της συγκεκριμένης ουτοπίας, υπό την άποψη ενός σχεδίου ριζοσπαστικής κοινωνικής αλλαγής του οποίου η δυνατότητα δεν αναστέλλεται πλέον από την απουσία των απαραίτητων για την πραγμάτωσή του, υλικών και πνευματικών συνθηκών - η ανυπαρξία των οποίων θα το καθιστούσε όντως ουτοπικό - αλλά μόνο από την κινητοποίηση της ίδιας της κοινωνίας ενάντια στην πιθανότητα της απελευθέρωσης. Θα μπορούσαμε, ίσως, να παρακολουθήσουμε την αμφιταλάντευσή του ανάμεσα στην απαισιοδοξία που από τη μία μεριά του προκαλεί η ανάδυση νέων μορφών και τρόπων κυριαρχίας και την αισιοδοξία που από την άλλη διαπνέει τα κείμενά του όταν διαβλέπει ότι η πιθανότητα της απελευθέρωσης εξακολουθεί να υπάρχει.³ Θα μπορούσαμε, επίσης, να σκεφτούμε τα διαφορετικά ακροατήρια τα οποία ο Herbert Marcuse επηρεάζει - αυτό της διανοήσης, αυτό εκείνων που άμεσα εμπλέκονται στο πολιτικό πεδίο καθώς και αυτό που το αποτελούν όσοι μετέχουν του πεδίου που οι δύο αυτοί χώροι επικαλύπτονται (το φοιτητικό κίνημα κατεχοχόν) - και να

---

³Είναι ενδιαφέρον από αυτή την άποψη, ότι πρόσφατα ανακαλύφθηκε στη Βιβλιοθήκη του Brandeis ένα χειρόγραφο προσχέδιο του *Μονοδιάστατου Ανθρώπου* - ο οποίος, υπενθυμίζουμε ότι αν και εκδίδεται το 1964, γράφεται ήδη από τη δεκαετία του 1950. Αν και πρόκειται περί ενός κειμένου ίδιου σε γενικές γραμμές με το τελικό, υπάρχει μια διακριτή διαφορά συμφωνούν οι σχολιαστές του: ο τόνος του προσχεδίου είναι γενικά πιο αισιόδοξος - εγγύτερα στο πνεύμα του *Έρωτος και Πολιτισμός* - από αυτόν του τελικά εκδοθέντος. Κατά πάσα πιθανότητα ο Marcuse αξιολογεί κατά τη διάρκεια της συγγραφής την κατάσταση ως μεταβαλλόμενη επί τα χείρω και διαφοροποιεί αναλόγως. Σχετικά βλέπε και: Patrick Gamsby, "One-Dimensional Manuscript." *Brandeis University* video, 22:23, October 1, 2014, <http://www.brandeis.edu/marcuse2014/videos/wednesday.html>

αναλογιστούμε τον αντίκτυπο της σκέψης του επάνω τους, να εξετάσουμε τη διάρκειά του.

Όλα όμως τα παραπάνω σημεία πρόσβασης καθώς και άλλα που πιθανόν να μπορούσαμε να επιλέξουμε, φαίνεται ότι μπορούμε τελικά να τα ανάγουμε σε αυτή την τόσο κεντρική στη σκέψη του Marcuse (αλλά και των λοιπών στοχαστών της Σχολής της Φρανκφούρτης) διαλεκτική σχέση που υπάρχει μεταξύ θεωρίας και πράξης⁴. Η προσπάθεια σύνδεσης αυτών των δύο, διακριτών σε κάθε περίπτωση πάντως, πόλων είναι μια από τις βασικές μέριμνες καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του Marcuse. Η θεωρία ως θεματοφύλακας της αλήθειας έχει, στη σκέψη του μια προτεραιότητα που δε μπορεί ν' αναστραφεί: «Η θεωρία θα διαφυλάξει την αλήθεια, ακόμη και αν η επαναστατική πράξη ξεφύγει από το σωστό δρόμο. Η πράξη ακολουθεί την αλήθεια, και όχι αντιστρόφως.»⁵ Δεν σημαίνει όμως αυτό ότι η προσπάθεια του Marcuse αποσκοπεί στην διατύπωση μιας αδιαμφισβήτητης αλήθειας η οποία θα ορίζει κατ' αναγκαιότητα το δέον της πράξης. «Στην αντίληψή της περί ενός τελικού σκοπού, η Κριτική Θεωρία δεν σκοπεύει ν' αντικαταστήσει το θεολογικό επέκεινα μ' ένα κοινωνικό.»⁶ Η μεταξύ τους σχέση, όπως ειπώθηκε, είναι διαλεκτική. Η θεωρία ορίζεται στο πεδίο της πραγματικότητας, η ιστορική και κοινωνική ανάλυση του οποίου άλλωστε προσφέρει το θεμέλιο της αλήθειας της.

«Με μια έννοια, όλη η θεωρία είναι αφαίρεση: ο εννοιολογικός της διαχωρισμός από τη δοσμένη πραγματικότητα είναι μια προϋπόθεση για την κατανόηση και αλλαγή της πραγματικότητας. Η θεωρία είναι παραπέρα

---

⁴Εδώ, όπως και αλλού μέσα στο κείμενο, αγγίζονται, ακροθιγώς ούτε, θέματα των οποίων μια στοιχειωδώς επαρκής συζήτηση δεν είναι δυνατόν μέσα στο πλαίσιο της παρούσης εργασίας να γίνει.

⁵Marcuse, *Λόγος και Επανάσταση*, 306. Παρεμπιπτόντως και πάλι, η αντιστροφή της ακολουθίας συνοψίζει την επιστημολογική θέση του θετικισμού και είναι το εστιακό σημείο της εναντίον του κριτικής που διατυπώνει η Κριτική Θεωρία.

⁶Marcuse, *Negations*, 107. Μετάφραση δική μας.

αναγκαστικά αφηρημένη από το γεγονός ότι περιλαμβάνει μια ολότητα συνθηκών και τάσεων στη Μαρξιστική θεωρία· μια ιστορική ολότητα.»⁷

Αλλά επίσης,

«Η δοσμένη πραγματικότητα υπάρχει στη δική της δικαίωση και δύναμη. Είναι το έδαφος πάνω στο οποίο αναπτύσσεται η θεωρία, και ακόμη, το αντικείμενό της, «το άλλο της θεωρίας» που στη διαδικασία της αλλαγής, συνεχίζει να καθορίζει τη θεωρία.»⁸

Σε κάθε περίπτωση είναι πάνω στη συνεχή του αυτή προσπάθεια για την διατύπωση μιας θεωρίας η οποία, λαμβάνοντας υπόψιν την πραγματικότητα του καιρού του, αλλά προσανατολισμένη στο μέλλον, θα μπορούσε να καθοδηγήσει και να συνδεθεί με την ανθρώπινη, κοινωνική και, εν τέλει, πολιτική πράξη που θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε το ερώτημα περί της επικαιρότητάς του.

Η μονοδιάστατη κοινωνία που περιγράφει ο Marcuse και χαρακτηρίζει ως μία ενός ήπιου ολοκληρωτισμού⁹, είναι μια κομφορμιστική κοινωνία στην οποία ο υψηλός βαθμός συναίνεσης στις κυρίαρχες νόρμες, συνοχής και ανάσχεσης της όποιας αντίθεσης δεν επιτυγχάνεται μέσω ενός άμεσου πειθαναγκασμού, αλλά μέσω νέων μορφών κοινωνικού ελέγχου, μέσω νέων θεσμών και μηχανισμών. Επιτυγχάνεται μέσω της χειραγώγησης των ανθρώπινων αναγκών και της όλο και μεγαλύτερης εξάπλωσης ενός ψυχαναγκαστικού καταναλωτισμού για τον οποίο το τίμημα είναι η όλο και μεγαλύτερη καταστροφή του περιβάλλοντος και η άλλως αναίτια σπατάλη των φυσικών πόρων. Επιτυγχάνεται μέσω της τεχνολογίας που

---

⁷Marcuse, *Αντεπανάσταση και Εξέγερση*, 38-39.

⁸ό. π., 39.

⁹Ο Marcuse, φαίνεται εδώ μάλλον σκοπίμως να χρησιμοποιεί για τις Δυτικές κοινωνίες τον όρο αυτό με τον οποίο χαρακτηρίζονταν τόσο τα προπολεμικά φασιστικά καθεστώτα όσο και μεταπολεμικά η Σοβιετική Ένωση και γενικά οι κοινωνίες του Ανατολικού Μπλοκ. Βλέπε: Ronald Aronson, "Fifty Years Later, One-Dimensional Man is More Prescient Than its Author Could Have Imagined", *Boston Review*, (November 17, 2014): <http://bostonreview.net/books-ideas/ronald-aronson-herbert-marcuse-one-dimensional-man-today>

φέρει μέσα της το πολιτικό *a priori* ενός εργαλειακού ορθολογισμού προσανατολισμένου ανεπίστροφα στην κυριαρχία της εσωτερικής του ανθρώπου και της εξωτερικής αυτού φύσης. Στο πολιτικό επίπεδο, μέσω της σταθεροποίησης ενός συστήματος το οποίο διαχειρίζεται και νομιμοποιεί την εξουσία κατά τέτοιον τρόπο ώστε καταστατικά να αποκλείεται η οποιαδήποτε πιθανότητα μιας ουσιαστικής αλλαγής, μέσω της απογύμνωσης παλαιότερα κατακτηθεισών πολιτικών ελευθεριών από το αρχικά προοδευτικό και υπερβατικό τους περιεχόμενο, μέσω της μόνιμης απειλής ενός πολέμου ο οποίος προέρχεται από κάποιον εξωτερικό εχθρό που απειλεί την κοινωνία αυτή της αφθονίας με καταστροφή και δικαιολογεί την ολοκληρωτική της κινητοποίηση εναντίον του. Στο πολιτισμικό, μέσω του καταφατικού χαρακτήρα που αποκτά η μαζική κουλτούρα και της διακοσμητικής ή της αναχωρητικής λειτουργίας που επιφυλάσσεται στην «υψηλή», μέσω των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης την οποίων η παρουσία γίνεται αναπόσπαστο κομμάτι της ιδιωτικής ζωής και της καθημερινότητας των ανθρώπων, μέσω της συμπίεσης του νοηματικού περιεχομένου και των εκφραστικών δυνατοτήτων της γλώσσας, μέσω μιας επιστήμης η οποία εξαντλείται στην περιγραφή του υπάρχοντος και παραπέμπει στην επικράτεια του ανορθολογικού οτιδήποτε δεν εμπίπτει στις προδιαγραφές αληθείας που η ίδια έχει θέσει.

Όλα τα παραπάνω συνιστούν¹⁰ όψεις αυτού που ο Marcuse ονομάζει Μονοδιάστατη Κοινωνία. Η διάσταση που χάνεται είναι η κριτική, αρνητική αυτή διάσταση που θα επέτρεπε τη διάκριση μεταξύ φαινομένου και ουσίας, υπάρχοντος και πιθανότητας, αυτού που είναι και αυτού που θα μπορούσε ή και θα έπρεπε να

---

¹⁰Από τη ανάλυση προκύπτει ότι όσο το σύστημα εμπεδώνεται, τόσο αίτια και αποτελέσματα αλληλοεμπλέκονται καθώς πρωτογενή αποτελέσματα αναλαμβάνουν σταδιακά τον χαρακτήρα δευτερογενών αιτίων τα οποία συμβάλλουν στην περαιτέρω σταθεροποίηση αυτού του συστήματος.

είναι. Χάνεται στη γλώσσα, στη φαντασία, στην κουλτούρα. Εμφαίνεται στην απαξίωση της κριτικής, στην ενσωμάτωση των αντίρροπων δυνάμεων και στην επικράτηση μιας ευτυχούς συνείδησης, στην απουσία ενός υποκειμένου το οποίο θα μπορούσε να προωθήσει μια ποιοτική αλλαγή. Το μήνυμα που είτε ρητά είτε υπόρρητα μεταφέρουν όλοι οι μηχανισμοί ελέγχου είναι πως εναλλακτική αυτής της κοινωνίας δεν υπάρχει¹¹.

Αν και στον *Μονοδιάστατο Άνθρωπο* είναι σαφές ότι ο Marcuse ρίχνει το βάρος της ανάλυσής του στο θέμα της κυριαρχίας και στους μηχανισμούς μέσω των οποίων αυτή επιβάλλεται, ασκείται και σταθεροποιείται στη σύγχρονη κοινωνία, παρακολουθώντας γενικότερα το έργο του είναι επίσης σαφές, ότι η δεύτερη κατηγορία γύρω από την οποία δομείται η Μαρκουζιανή σκέψη είναι αυτή της απελευθέρωσης. Όλα τα αναλυτικά στοιχεία της Μονοδιάστατης Κοινωνίας τα οποία περιγράφηκαν αδρώς μόλις παραπάνω, μπορούν να υπαχθούν στις δύο αυτές βασικές κατηγορίες, αλλά με δύο, προφανείς μάλλον, διευκρινίσεις: α) ότι η παρουσίαση των μερών γίνεται εδώ για τη διευκόλυνση της συζήτησης και μόνον καθώς είναι ως ένα αρθρωμένο σύνολο που συγκροτούν το Μαρκουζιανό επιχείρημα και β) ότι μια τέτοια κατάταξη δεν θα γινόταν με βάση τις σχέσεις πλάτους και βάθους των εννοιών που ορίζει η λογική, αλλά με βάση την δισδιάστατη προσέγγιση του Marcuse στην οποία η διάσταση της απελευθέρωσης δεν παύει να υπάρχει ακόμα κι όταν επικρατεί αυτή της κυριαρχίας. Με άλλα λόγια, στις περισσότερες περιπτώσεις οι υπαγωγές δεν θα ήταν πάγιες. Ο ολοκληρωτισμός, για παράδειγμα, είτε ως άμεσος είτε ως συγκαλυμμένος τρόπος

---

¹¹Δεκαπέντε και πλέον χρόνια μετά τον *Μονοδιάστατο* η Margaret Thatcher μοιάζει να κωδικοποιεί αυτή την αντίληψη με τον γνωστό αφορισμό, *There Is No Alternative*.

της πολιτικής οργάνωσης της κοινωνίας θα είναι πάντα μια κατηγορία της κυριαρχίας. Η τεχνολογία, αντιθέτως, ενώ λειτουργεί ως ένας βασικός φορέας της κυριαρχίας διατηρεί, ακόμη κι έτσι, ένα, δέσμιο μεν, υπαρκτό δε, δυναμικό απελευθέρωσης.

Στο *Freedom and Freud's Theory of Instincts*, ο Marcuse έχει ορίσει την έννοια της κυριαρχίας ως ακολούθως:

«Κυριαρχία υπάρχει όποτε οι επιδιώξεις και οι σκοποί του ατόμου καθώς και τα μέσα επίτευξής τους προκαθορίζονται και εκτελούνται από αυτό ως κάτι προκαθορισμένο. Η κυριαρχία μπορεί να ασκείται από τον άνθρωπο, από τη φύση, από τα πράγματα – μπορεί επίσης να είναι εσωτερική, ασκούμενη από το άτομο πάνω στον εαυτό του.»¹²

Η έννοια της απελευθέρωσης από την άλλη μεριά είναι περισσότερο μια ανάγκη απ' ό,τι είναι κατάσταση. Διακρίνεται από την έννοια της ελευθερίας η οποία, ιστορική κατηγορία και η ίδια άλλωστε ούσα, μπορεί να εκφραστεί θετικά μόνο μέσα στο εκάστοτε πλαίσιο κυριαρχίας ανάλογα με τον βαθμό πλήρωσης των μέσα σ' αυτό το πλαίσιο προσδιορισμένων αναγκών. Η απελευθέρωση έχει έναν αρνητικό χαρακτήρα και ως ζωτική ανάγκη, το αίτημα της πλήρωσής της προηγείται, είναι προαπαιτούμενο της πραγμάτωσής της, σε αντίθεση με τις πλαστές ανάγκες όπου το σχήμα είναι αντεστραμμένο.

Στην προσπάθεια απάντησης του ερωτήματος περί της επικαιρότητας του Herbert Marcuse, θα πρέπει πρώτα να δούμε τις αλλαγές που έχουν συμβεί στο γενικότερο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον των κοινωνιών από την εποχή του *Μονοδιάστατου Ανθρώπου* μέχρι τη δική μας. Οι μεταβολές αυτές στο πλαίσιο, προδίδουν την ηλικία του κειμένου και μερικές φορές προσδίδουν

---

¹²Marcuse, *Five Lectures*, 1. Μετάφρασηδικήμας.

πράγματι σε κάποια από τα τμήματα της ανάλυσής του τον χαρακτήρα του παρωχημένου· άλλοτε, αν και η αξία τους παραμένει, δημιουργείται η αίσθηση ότι χρειάζονται περαιτέρω επεξεργασίες στις οποίες να λαμβάνονται υπόψιν τα νέα δεδομένα και οι προοπτικές που αυτά δημιουργούν.¹³

Στο διεθνές επίπεδο, η πτώση της Σοβιετικής Ένωσης¹⁴, των κρατών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης και η κατάρρευση του Συμφώνου της Βαρσοβίας είναι από τα σημαντικότερα γεγονότα του τέλους του προηγούμενου αιώνα και αλλάζουν ριζικά το περιβάλλον από αυτό της εποχής του Marcuse. Ο «κομμουνιστικός κίνδυνος» εκλείπει, ο Ψυχρός Πόλεμος¹⁵ de facto λήγει και η απειλή ενός πυρηνικού ολέθρου αποσύρεται από την ημερήσια διάταξη. Στην απουσία του Εχθρού, οι Ηνωμένες Πολιτείες απομένουν η μοναδική υπερδύναμη στον κόσμο.

Είναι βέβαιο ότι οι αλλαγές αυτές θα πρέπει να αξιολογούνται στη μελέτη των κειμένων του Marcuse– και σε κάθε περίπτωση άλλωστε – αλλά δεν θα πρέπει να μας διαφεύγει ότι τη λήξη του Πολέμου του Βιετνάμ και του Ψυχρού Πολέμου¹⁶ δεν ακολούθησε ειρήνη αλλά νέοι πόλεμοι. Δεν θα πρέπει να μας διαφεύγει ότι η 11^η Σεπτεμβρίου του 2001 σηματοδοτεί την έλευση ενός νέου Εχθρού ο οποίος ήρθε ν’ αντικαταστήσει τον παλαιό. Δεν θα πρέπει να μας διαφεύγει ότι τα

---

¹³Κάτι που είναι βέβαιο ότι και ο ίδιος ο Marcuse πρώτος θα το αναγνώριζε και θα το έπραττε, όπως και η πορεία του έχει άλλωστε δείξει.

¹⁴Βλέπεσχετικά: Theodore H. von Laue and Angela von Laue, *Faces of a Nation: The Rise and Fall of the Soviet Union, 1917-1971* (Golden: Fulcrum, 1996).

¹⁵Για τον Ψυχρό Πόλεμο βλέπε: Melvyn P. Lefler and Odd Arne Westad, eds., *The Cambridge History of the Cold War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010) και John Lewis Gaddis, *We Now Know: Rethinking Cold War History* (Oxford: Clarendon Press, 1997) καθώς και John Lewis Gaddis, *The Cold War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010).

¹⁶Για την εποχή που ακολουθεί τη λήξη του Πολέμου του Βιετνάμ βλέπε: Daniel Sargent, “Diplomatic Milestones 1970s-1991: History and Analysis of the Post-Vietnam Era and its Impact on American Society,” Στο *Guide to U.S. Foreign Policy: A Diplomatic History*, eds. Robert J. McMahon and Thomas W. Zeiler (Los Angeles: Sage, 2012).

πυρηνικά οπλοστάσια εξακολουθούν να υπάρχουν και, πέραν αυτού, γεγονότα όπως αυτά στο Three Mile Island το 1975, στο Chernobyl το 1986, στη Fukushima¹⁷ μόλις πέντε χρόνια πριν, δείχνουν ότι ο κίνδυνος μιας τέτοιου τύπου καταστροφής είναι πάντα υπαρκτός.

Από αυτή την άποψη οι αναλύσεις του Marcuse για το κράτος πολέμου, τις στρατιωτικές δαπάνες ως βασικού πυλώνα της οικονομίας και για τους ανυπολόγιστους κινδύνους που αυτά περικλείουν για τον άνθρωπο και τη φύση εξακολουθούν, παρά τις διαφορές, να διατηρούν την αξία τους. Η ανάλυσή του για τη δομική ανάγκη ύπαρξης ενός εχθρού, για την εσωτερικότητα και την εξωτερικότητά του, για την πραγματική του στόχευση, εξακολουθεί να διατηρεί την επικαιρότητά της μπροστά στην αντικατάσταση του παλαιού από έναν άλλο εχθρό, ο οποίος είτε νέος είτε όχι, φαίνεται πάντως να φέρει κάποια διαφορετικά χαρακτηριστικά: χωρική απροσδιοριστία ή διάχυση, τακτική και επιχειρησιακή ασυμμετρία και οργανωσιακή ρευστότητα. Μια σειρά από σημεία εξαιρετικού ενδιαφέροντος εν όψει των νέων αυτών χαρακτηριστικών του εχθρού και των αντίστοιχων τρόπων αντιμετώπισής του αναδύονται.¹⁸ Μπορεί κανείς, για παράδειγμα, ν'αναρωτηθεί για την περιστολή των δημοκρατικών ελευθεριών και δικαιωμάτων η οποία γίνεται στο όνομα ακριβώς της αντιμετώπισης αυτής¹⁹, για

---

¹⁷Σχετικά βλέπε: Daniel Ford, *Three Mile Island: Thirty Minutes to Meltdown* (Harmondsworth: Penguin, 1982) και Samuel J. Walker, *Three Mile Island: A Nuclear Crisis in Perspective* (Berkeley: University of California Press, 2004). Επίσης, Grigori Medvedev, *The Legacy of Chernobyl* (New York: W. W. Norton, 1990) και Jim T. Smith and Nicholas A. Beresford, eds., *Chernobyl: Catastrophe and Consequences* (Berlin: Springer, 2005). Τέλος, Mitsuo Yamakawa and Daisako Yamamoto, eds., *Unravelling the Fukushima Disaster* (London: Routledge, 2016) και Richard Hindmarsh, ed., *Nuclear Disaster at Fukushima Daiichi: Social, Political and Environmental Issues* (s. l.: Routledge, 2013).

¹⁸Κάποια τα έχει θέσει κι ο ίδιος άλλωστε, εντός του τότε πλαισίου, στα κείμενά του.

¹⁹Στις 26 Οκτωβρίου του 2001, λιγότερο από 2 μήνες μετά την 11^η Σεπτεμβρίου, ψηφίζεται, δίχως διαβούλευση στην αρμόδια νομοθετική επιτροπή – αν και με μόνο μια ψήφο εναντίον – ο PATRIOT Act. Για τη συζήτηση βλέπε: Nancy Chang, *Silencing Political Dissent: How Post-September 11 Anti-Terrorism Measures Threaten Our Civil Liberties* (New York: Seven Stories Press, 2002) και Elaine

τον βαθμό και το είδος της συναίνεσης που αποσπών αυτές οι πρακτικές στο εσωτερικό των κοινωνιών, καθώς και για την έλλειψη ουσιαστικής αντίδρασης απέναντι στις πολεμικές επιχειρήσεις στο εξωτερικό²⁰, για τις επιπτώσεις που πιθανόν να έχουν για τα άτομα και την ατομικότητα, για το αν συμβάλλουν ή όχι στη διαμόρφωση κοινωνιών πιο κομφορμιστικών ή άλλως, πιο μονοδιάστατων. Στη διαπραγμάτευση των παραπάνω ερωτημάτων, οι θεωρητικές προσεγγίσεις του Marcuse, ενσωματώνοντας βεβαίως και τα νέα δεδομένα, μόνο παρωχημένες δεν μοιάζουν.

Σημαντικές μεταβολές έχουν επέλθει και στο γενικότερο οικονομικό περιβάλλον κι είναι εδώ πράγματι που το αποτύπωμα του μισού αιώνα που μας χωρίζει από την κυκλοφορία του *Μονοδιάστατου Ανθρώπου* φαντάζει πιο έντονο. Ο Marcuse γράφει σε μια εποχή οικονομικής σταθερότητας και ευημερίας, σε μια εποχή όπου το κράτος δεν είναι μόνο κράτος πολέμου αλλά και κράτος πρόνοιας και την εναντίον του νεο-φιλελεύθερη κριτική δεν την αντιλαμβάνεται ως απλώς λανθασμένη ή ως αντιδραστική, αλλά ως παρωχημένη:

«Η κριτική του Κράτους της ευημερίας με ορολογία φιλελεύθερη (με ή χωρίς την προσθήκη νέο-) δεν είναι σωστή γιατί αναφέρεται σε συνθήκες που το Κράτος της ευημερίας τις έχει ξεπεράσει: σ' ένα χαμηλότερο επίπεδο κοινωνικού πλούτου και τεχνολογίας... Η καταγγελία των καταπιεστικών επιβαρύνσεων²¹ του Κράτους της ευημερίας σημαίνει ακόμη την υπεράσπιση των καταπιεστικών επιβαρύνσεων της προηγούμενης κοινωνίας.»²²

Cassel, *The War on Civil Liberties: How Bush and Ashcroft Have Dismantled the Bill of Rights* (Chicago: Lawrence Hill Books, 2004).

²⁰Αν και για μια σύντομη στιγμή ο Πόλεμος εναντίον του Ιράκ το 2003, επί προεδρίας George Bush του νεώτερου στις Ηνωμένες Πολιτείες και πρωθυπουργίας Tony Blair στο Ηνωμένο Βασίλειο, ξεσήκωσε ένα παγκόσμιο κύμα αντίδρασης. Παρεμπιπτόντως και εφόσον η συζήτηση είναι περί της επικαιρότητας του Marcuse, η κωδική ονομασία του εν λόγω πολέμου ήταν "Operation Iraqi Freedom"...

²¹Στο πρωτότυπο "oppressive capabilities".

²²Marcuse, *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, 75.

Όπως παρ' όλ' αυτά είναι γνωστό, στις αρχές της δεκαετίας του 1970 η δυναμική του τότε συστήματος φαίνεται να εξαντλείται και το Κευνσιανών αρχών θεσμικό πλαίσιο του Bretton Woods²³ πάνω στο οποίο στηρίχθηκε η μεταπολεμική ανάπτυξη²⁴ να αποσυντίθεται. Το 1979 και το 1981 ανέρχονται στην εξουσία του Ηνωμένου Βασιλείου και των Ηνωμένων Πολιτειών η Margaret Thatcher και ο Ronald Reagan αντιστοίχως και ο νεοφιλελευθερισμός καθίσταται η τρέχουσα οικονομική – και όχι μόνο ορθοδοξία.²⁵ Οι τάσεις που ο Marcuse κατέγραφε αντιστρέφονται: το κράτος πρόνοιας αποδομείται, η γενικευμένη ευμάρεια παύει, οι ανισότητες²⁶ αυξάνονται και μάλιστα εκρηκτικά²⁷, η ανεργία επίσης, ο χρηματοοικονομικός τομέας διογκώνεται και σε μεγάλο βαθμό αυτονομείται, η κοινωνία γίνεται από προηγμένη βιομηχανική, κοινωνία υπηρεσιών και εσχάτως της πληροφορίας²⁸.

Ο Marcuse φαινόταν να πιστεύει ότι μετά την πρώιμη και απομονωμένη μορφή καπιταλιστικής αναδιοργάνωσης που αντιπροσώπευε η εμφάνιση του Χίτλερ και του φασισμού²⁹, ο καπιταλισμός είχε καταφέρει να δώσει μια ικανοποιητική

---

²³Βλέπε σχετικά: Benn Steil, *The Battle of Bretton Woods: John Maynard Keynes, Harry Dexter White, and the Making of a New World Order* (Princeton: Princeton University Press, 2013).

²⁴Και πάνω στην καταστροφή ασφαλώς που ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος άφησε πίσω του.

²⁵Οι βασικές αρχές του κωδικοποιούνται μερικά χρόνια αργότερα, σε μια υπό μορφή δεκαλόγου σύνοψη, στη λεγόμενη Συναίνεση της Washington. Βλέπε και: David Harvey, *A Brief History of Neoliberalism* (Oxford: Oxford University Press, 2007).

²⁶Μεταξύ άλλων, βλέπε και: Joseph E. Stiglitz, *Το Τίμημα της Ανισότητας* (Αθήνα: Παπαδόπουλος, 2012) και Thomas Piketty, *Η Οικονομία των Ανισοτήτων* (Αθήνα: Πόλις, 2007).

²⁷Το Occupy το 2011 για να δηλώσει ακριβώς αυτό το μεγάλο «άνοιγμα της ψαλίδας» χρησιμοποιεί και κάνει ευρέως γνωστή τη φράση «Είμαστε το 99%» η οποία, παρά το ότι στρέφει την προσοχή στις άνω οριακές τιμές συγκέντρωσης του πλούτου και δεν μπορεί, λόγω και του συνθηματικού της χαρακτήρα, ν' αποδώσει το πέραν αυτών των ακραίων συγκεντρώσεων πολυεπίπεδο της κατανομής και της προκύπτουσας διαστρωμάτωσης διατηρεί, ακριβώς σ' αυτή την ξεκάθαρη διχοτομία, το ενδιαφέρον της και πιθανόν μια χρησιμότητα.

²⁸Μεταξύ άλλων βλέπε και : Daniel Bell, *The Coming of Post-industrial society: a venture to social forecasting* (New York: Basic Books, 1973) επίσης: Ulrich Beck, *Risk Society: Towards a New Modernity* (London: Sage, 1992) και Manuel Castells, *The Rise of the Network Society* (Massachusetts: Blackwell, 1996).

²⁹Βλέπε: Marcuse, *33 Theses*, 217.

απάντηση στο πρόβλημα των περιοδικών κρίσεων που έφερναν το σύστημα στα όριά του και να αποκτήσει μια σταθερότητα την οποία μοιάζει να αντιλαμβάνονταν είτε ως μόνιμη είτε ως μη άμεσα αναστρέψιμη. Στο βαθμό που πάνω σ' αυτή την παραδοχή σταθερότητας και ευμάρειας, συζητά την εμφάνιση νέων αναγκών με ένα εν δυνάμει ανατρεπτικό περιεχόμενο, την εμφάνιση μιας νέας ευαισθησίας, την αφθονία έναντι της σπάνεως και της εξαθλίωσης, τον βαθμό αλλά και το ποιόν της ενσωμάτωσης στην κοινωνία είναι προφανές ότι, μετά και τις προαναφερθείσες αλλαγές, το επιχείρημα καθίσταται σε αυτά τα σημεία κάπως προβληματικό αν μεταφερθεί ως έχει στις μέρες μας για την ανάλυση και τις προοπτικές της παρούσας κατάστασης, δίχως αυτό πάντως να σημαίνει ότι οι αναλύσεις του, π.χ. για τις ψευδείς και ζωτικές ανάγκες, για το τεχνητό της σπάνεως, κ. ά, χάνουν την αξία τους.

Η σημαντικότερη διαφορά στο κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον φαίνεται να είναι η απουσία τη σημερινή εποχή του ριζοσπαστικού αυτού πνεύματος άρνησης και εξέγερσης που χαρακτήριζε τη δεκαετία του 1960 το οποίο, παρά τη μετέπειτα υποχώρησή του, έφτασε κάποιες στιγμές με την πράξη του να προκαλέσει τριγμούς στα θεμέλια των κοινωνιών. Παρά την ανοιχτή υποστήριξή του στα κινήματα αντίστασης, ο Marcuse αναγνώριζε, ήδη τότε, ότι η εποχή δεν ήταν επαναστατική – ούτε καν προεπαναστατική – αλλά, αν αυτό ίσχυε τότε μια φορά μοιάζει σήμερα να ισχύει πολύ περισσότερο. Από μια άποψη το τέλος της ιστορικής αυτής περιόδου θα μπορούσε να χαρακτηριστεί το τέλος του Διαφωτισμού. Έστω και με μια δόση υπερβολής, φαίνεται σαν την αυτοπεποίθηση της εποχής να διαδέχεται σταδιακά μια γενικευμένη αίσθηση ανασφάλειας, την αισιοδοξία της ένας αυξανόμενος κυνισμός, τα αιτήματά της να έχουν πλέον ιστορικό μόνο

ενδιαφέρον και οι επιβιώσεις τους να αντιμετωπίζονται ως γραφικές. Για τους νέους ανθρώπους ειδικότερα, η επιδείνωση της οικονομικής τους κατάστασης³⁰ είτε στο επίπεδο της υποστήριξης που δύνανται να τους προσφέρουν οι οικογένειές τους είτε ανεξάρτητα από αυτό στις προοπτικές που έχουν και στο πλαίσιο εντός του οποίου διαμορφώνονται οι όροι της επιδίωξης τους, είναι σημάδια μιας συνθήκης πολύ διαφορετικής από αυτήν εντός της οποίας εμφανίστηκαν τα σπουδαστικά και νεολαιίστικα κινήματα της εποχής του Marcuse, μια μεταβολή που έχει, όπως είναι φυσικό, συνεπαγωγές που δεν περιορίζονται στα όρια της ηλικιακής ομάδας, αλλά εκτείνονται στο σύνολο της κοινωνίας.

Την ίδια στιγμή οι κοινωνίες εμφανίζονται σε σχέση με τότε να είναι πιο πλουραλιστικές, πιο πολυπολιτισμικές³¹, πιο ανεκτικές σε διάφορα θέματα, πιο ίσες σε θέματα φύλου και φυλής³², πιο ευαισθητοποιημένες σε θέματα περιβάλλοντος και οικολογίας.

Παρ' όλ' αυτά, πίσω από αυτές τις αλλαγές, πίσω από αυτά τα ψήγματα «μεταξίωσης των αξιών» όπως θα έλεγε ο Marcuse, τα οποία συχνά και ως έναν βαθμό τουλάχιστον, εμφανίζονται και ως κληρονομιά των κοινωνικών αγώνων της εποχής του, η όποια ανοχή στην πολυπολιτισμικότητα και στη διαφορετικότητα φαίνεται να διαβρώνεται από μια αυξανόμενη μισαλλοδοξία, οι ανισότητες να

---

³⁰Βλέπε: Andy Furlong, *Youth Studies: An Introduction* (Abingdon: Routledge, 2013) και Raja Junankar, *The Impact of the Global Financial Crisis on Youth Labour Markets* (Bonn: IZA, 2014), <http://ftp.iza.org/dp8400.pdf>

³¹Σχετικά βλέπε: Charles Taylor et al., *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition* (Princeton: Princeton University Press, 1994) και Nancy Fraser and Axel Honneth, *Redistribution or Recognition? : A Political-Philosophical Exchange* (London: Verso, 2003).

³²Αυτή τη στιγμή, και με την επιφύλαξη του πραγματικού βαθμού προόδου που εμπεριέχεται σ' αυτά τα παραδείγματα, Πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών είναι ένας Αφροαμερικανός ενώ στις επικείμενες προεδρικές εκλογές υποψήφια για το ίδιο αξίωμα μία γυναίκα, γεγονότα που, σε κάθε περίπτωση θα ήταν μάλλον αδιανόητα πενήντα χρόνια πριν.

εξακολουθούν να παράγονται και να συντηρούνται δομικά,³³ τα περιβαλλοντικά θέματα να προσεγγίζονται με έναν μάλλον συμπεριφοριστικό τρόπο και οι κοινωνίες πίσω από τον προβαλλόμενο πλουραλισμό τους να γίνονται πιο συντηρητικές και κομφορμιστικές, πιο μονοδιάστατες.

Από αυτή την άποψη και παρά το μεταβληθέν πλαίσιο, οι σχετικές αναλύσεις του Marcuse για τον πλουραλισμό και την ποιότητα της δημοκρατίας των δυτικών κοινωνιών, οι διαπιστώσεις του για τον κομφορμισμό που τις διακρίνει - έστω κι αν τώρα η ποιότητά του μοιάζει να είναι κάπως διαφορετική, οι επισημάνσεις του σχετικά με τον κίνδυνο επιστροφής σε μια φασιστική κατάσταση, οι περιγραφές του για το πώς ριζοσπαστικά, προοδευτικά αιτήματα ενσωματώνονται αποκτώντας έναν λειτουργικό χαρακτήρα, οι πολυεπίπεδες προσεγγίσεις του στο θέμα της βίας, συνιστούν σημεία που μακράν του να είναι παρωχημένα διατηρούν, ακόμη και στην άμεση και μόνο ανάκληση της συνθήκης εντός της οποίας ζούμε - και δη κατά τα τελευταία έτη - ένα μεγάλο μέρος από την αρχική τους επικαιρότητα.

Οι μεταβολές που μπορεί κανείς να εντοπίσει ανάμεσα στο τότε και στο σήμερα, δεν φαίνεται να έχουν το δομικό αυτό εκτόπισμα, να είναι τόσο θεμελιώδεις, ώστε να ακυρώνουν την έννοια της «μονοδιάστατης κοινωνίας» και να

---

³³Εχτές το Charlotte των Ηνωμένων Πολιτειών τέθηκε σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης ενώ από τα μεσάνυχτα σήμερα βρίσκεται σε ισχύ επ' αόριστον απαγόρευση της κυκλοφορίας, από δωδεκάτης εως έκτης πρωινής, μετά τις αντιδράσεις που προκάλεσε ο θάνατος ενός ακόμη Αφροαμερικανού πολίτη από πυρά αστυνομικού στο τελευταίο από μια μακρά σειρά παρόμοιων περιστατικών –το προτελευταίο μόλις μια εβδομάδα πριν.Βλέπε: Chris Graham, “Charlotte riot: state of emergency declared after protester shot in second night of clashes over North Carolina police shooting”, *The Telegraph*, September 22, 2016, <http://www.telegraph.co.uk/news/2016/09/22/protester-killed-as-clashes-erupt-for-second-night-in-charlotte/>

καθιστούν την ανάλυσή του *Μονοδιάστατου Ανθρώπου* ξεπερασμένη³⁴. Οι αλλαγές που παρατηρήθηκαν δεν συνιστούν την ποιοτική αυτή αλλαγή προς την οποία ο Marcuse είχε στραμμένη τη σκέψη και για την ανάγκη της οποίας καλούσε. Τελειώνοντας την ανάγνωση του βιβλίου μπορούμε να αναγνωρίσουμε, σε μεγάλο πράγματι βαθμό, το περικλειστο αυτό σύνολο που αναδύεται μέσα από τις σελίδες του ως τον δικό μας κόσμο.

Η κοινωνία εξακολουθεί να είναι τόσο καταναλωτική – κι ακόμα περισσότερο πράγματι – όσο και την εποχή του *Μονοδιάστατου Ανθρώπου*. Οι ανθρώπινες ανάγκες χειραγωγούνται και οι άνθρωποι, γράφει ο Marcuse, «...αναγνωρίζουν τους εαυτούς τους στα εμπορεύματά τους...Ο μηχανισμός που συνδέει το άτομο με την κοινωνία του άλλαξε και ο κοινωνικός έλεγχος βρίσκεται μέσα στις καινούργιες ανάγκες που γέννησε.»³⁵, «ανάγκες και ικανοποιήσεις που εξασφαλίζουν τη διατήρηση των κυρίαρχων τάξεων.»³⁶ Η πρόοδος αξιολογείται με όρους κατανάλωσης και το καταναλωτικό ήθος γίνεται το ήθος όχι μόνο των μητροπολιτικών αλλά και των πιο απομακρυσμένων περιοχών του κόσμου όπως κι ο ίδιος σημειώνει³⁷. Η περίπτωση ενός Κινέζου εφήβου, σε μία από τις φτωχότερες

---

³⁴Ο Douglas Kellner, υπενθυμίζει ότι η έννοια της «μίας διάστασης» έχει εισαχθεί από τον Marcuse, ήδη στα πρώιμα κείμενά του ως επιστημολογική έννοια, η οποία του επιτρέπει να κάνει τη διάκριση μεταξύ μονοδιάστατης και διαλεκτικής σκέψης και δε θα έπρεπε, ως εκ τούτου, ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος να ερμηνεύεται αποκλειστικά ή και κυρίως, ως η θεωρία μιας ολοκληρωτικά διοικούμενης κοινωνίας όπου κάθε εναλλακτική έχει πλήρως εκλείψει. Βλέπε: Kellner, *Herbert Marcuse and the Crisis of Marxism*, 235.

³⁵Marcuse, *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, 40.

³⁶ό. π., 39.

³⁷ Για το θέμα της καταναλωτικής κουλτούρας μπορεί κανείς, εκτός από τον *Μονοδιάστατο Άνθρωπο*, επίσης να δει: Georg Lukács, *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση* (Αθήνα: Οδυσσέας, 1975), 149-301. Max Horkheimer and Theodor Adorno, *Η Διαλεκτική του Διαφωτισμού: Φιλοσοφικά Αποσπάσματα* (Αθήνα: Νήσος, 1996). Douglas Kellner, *Critical Theory, Marxism and Modernity*, (Baltimore: The John Hopkins University Press, 1989). Paul Alexander Baran and Paul Marlor Sweezy, *Monopoly Capital: An Essay on the American Economic and Social Order* (New York: Modern Reader Paperbacks, 1968).

επαρχίες της Νότιας Κίνας, ο οποίος πριν πέντε χρόνια πούλησε στην παράνομη αγορά οργάνων το ένα του νεφρό και χρησιμοποίησε τα χρήματα για να αγοράσει ένα κινητό τηλέφωνο νέας γενιάς και έναν υπολογιστή, είναι ένα παράδειγμα το οποίο «εικονογραφεί» τα παραπάνω³⁸. Το αποτέλεσμα, γράφει, συζητώντας τη διάκριση μεταξύ πλαστών και αληθινών αναγκών και την πρόσδεση των ανθρώπων στις πρώτες είναι «...η ευφορία μέσα στη δυστυχία.»³⁹

Η συζήτησή του Marcuse για την περιχαράκωση της πολιτικής ζωής και την έκπτωση των θεσμών εξακολουθεί να είναι επίκαιρη σήμερα όσο και τότε και αν κάτι έχει αλλάξει δείχνει να είναι κατά τη φορά της ανάλυσης και όχι αντιστρόφως. Χωρίς να παραγνωρίζει «...τον ιστορικό προσδιορισμό της δημοκρατίας, [τους στόχους] που για την εκπλήρωσή τους άρχισε η πάλη για τη δημοκρατία και που παραμένουν ακόμη ανεκπλήρωτοι.»⁴⁰ - και αρκετά νωρίτερα από την προτροπή του για μια «μακρά πορεία μέσα από τους θεσμούς»⁴¹ - ο Marcuse φαίνεται να αντιμετωπίζει τη σύγχρονη αστική δημοκρατία με εξαιρετική δυσπιστία, ως χειραγωγούμενη και χειραγωγούσα ταυτοχρόνως⁴². Λειτουργώντας μέσα σε ένα αυτοαναπαράγόμενο καταπιεστικό πλαίσιο το οποίο εκ προοιμίου αποκλείει τη δυνατότητα της οποιασδήποτε ουσιαστικής αλλαγής, «...τότε η δημοκρατία είναι το

Pierre Bourdieu, *Η Διάκριση: Κοινωνική Κριτική της Καλαισθητικής Κρίσης* (Αθήνα: Πατάκης, 2013). Anthony Giddens, *Modernity and Self-Identity* (Cambridge: Polity, 1991).

³⁸Βλέπε: Meredith Bennet-Smith, "Wang Shangkun, Chinese teen who sold kidney to buy iPad, too weak to face alleged harvesters in trial", *The Huffington Post*, August 10, 2012, http://www.huffingtonpost.com/2012/08/10/wang-shangkun-kidney-ipad_n_1764335.html

³⁹Marcuse, *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, 36.

⁴⁰ό. π., 131-132.

⁴¹Βλέπε: Marcuse, *Αντεπανάσταση και Εξέγερση*.

⁴² Ενδιαφέρον από αυτή την άποψη θα είχε μια αντιπαράθεση του *Μονοδιάστατου Ανθρώπου* του Herbert Marcuse με τις απόψεις του Francis Fukuyama όπως διατυπώνονται στο: Francis Fukuyama, *Το Τέλος της Ιστορίας και ο Τελευταίος Άνθρωπος* (Αθήνα: Λιβάνης, 1992). Για μια εισαγωγή στις βασικές αντιλήψεις περί δημοκρατίας βλέπε: David Held, *Μοντέλα Δημοκρατίας* (Αθήνα: Πολύτροπον, 2003).

αποτελεσματικότερο σύστημα καταπίεσης.»⁴³ και η υπεράσπισή της⁴⁴ «...είναι μια ιδεολογική τοποθέτηση που εξυπηρετεί τα καταπιεστικά συμφέροντα.»⁴⁵ Όχι τυχαία, στην αναζήτησή του για πιθανότητες διεξόδου από αυτό τον φαύλο κύκλο, στρέφεται προς αυτούς που «βρίσκονται έξω από τη δημοκρατική διαδικασία.»⁴⁶

Μπορούμε, στην προσπάθεια να δώσουμε μια απάντηση στο ερώτημα περί της επικαιρότητας του Marcuse να σκεφτούμε τις δυνατότητες της σύγχρονης δημοκρατίας, απέναντι στην αύξηση της σημασίας μιας σειράς παλαιών αλλά και νέων, υπερεθνικών, εθνικών, διεθνών και υποεθνικών οργανισμών, από τον ΟΗΕ, το NATO και την ΕΕ, μέχρι τον ΠΟΕ, την Παγκόσμια Τράπεζα, το ΔΝΤ και τις πολυεθνικές επιχειρήσεις, την *de jure* ή *de facto* δύναμη που έχουν να λαμβάνουν και να επιβάλλουν αποφάσεις οι οποίες επηρεάζουν τις ζωές δισεκατομμυρίων ανθρώπων, το που κατατείνουν αυτές οι αποφάσεις καθώς και το βαθμό λογοδοσίας τους⁴⁷.

Μπορούμε να σκεφτούμε την ανάλυση του Marcuse για τα όρια και τη σύνδεση της δημοκρατίας με τη χειραγώγηση, αναλογιζόμενοι περιπτώσεις που η εκλογική διαδικασία έφερε «ανεπιθύμητα» ή απροσδόκητα και πάντως εκτός αυτών των ορίων αποτελέσματα: η περίπτωση του Αλιέντε στη Χιλή το 1973, είναι μία τέτοια περίπτωση. Οι εκλογές στην Αλγερία το 1991 όταν το Ισλαμικό Μέτωπο Σωτηρίας (FIS) κερδίζει σαρωτικά στις εκλογές, τα αποτελέσματα των οποίων ακυρώνονται με στρατιωτικό πραξικόπημα μόλις δύο μήνες μετά και πριν ακόμα η

---

⁴³Marcuse, *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, 77.

⁴⁴Έναντι του πολιτικού συστήματος της Σοβιετικής Ένωσης και των κρατών της επιρροής της είναι το πλαίσιο από το οποίο αντλήθηκε το παράθεμα.

⁴⁵ό. π., 250.

⁴⁶ό. π., 254.

⁴⁷Σχετικά, βλέπεται: Noreena Hertz, *The Silent Takeover: Global Capitalism and the Death of Democracy*, (London: Random House, 2001).

νέα κυβέρνηση ορκιστεί ακόμη μία. Οι αλληπάλληλες, σε ένα πολύ πιο κοντινό μας από κάθε άποψη παράδειγμα, εκλογές των τελευταίων χρόνων, του δημοψηφίσματος ασφαλώς συμπεριλαμβανομένου, στην Ελλάδα, επίσης.⁴⁸

Μπορούμε να σκεφτούμε τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, για να μεταφερθούμε και στο παραδειγματικό πεδίο του Marcuse, και τις επικείμενες προεδρικές εκλογές του Νοεμβρίου. Η πολιτική διαδικασία και τα όρια του πολιτικού λόγου μοιάζουν τόσο προκαθορισμένα που η εισαγωγή της λέξης «σοσιαλισμός» από τον Bernie Sanders στο προεκλογικό λεξιλόγιο και ο αυτοπροσδιορισμός του ως «σοσιαλδημοκράτη» θεωρήθηκαν σχεδόν ύβρις.⁴⁹

Μένοντας στις αμερικανικές εκλογές για ένα τελευταίο παράδειγμα της άμεσης πολλές φορές επικαιρότητάς του, να αναφέρουμε ότι το 1972, με αφορμή τις τότε προεδρικές εκλογές, ο Marcuse ασκεί κριτική στην αμερικανική δημοκρατία καθώς επιτρέπει στον Richard Nixon, έναν νεο-φασίστα δημαγωγό όπως τον χαρακτηρίζει, να επανεκλεγεί στην προεδρία. Σήμερα, 44 χρόνια μετά, ο ένας εκ των δύο υποψηφίων - και όχι απ' ό,τι φαίνεται δίχως πιθανότητες εκλογής, είναι ο Donald Trump.

---

⁴⁸ Για μια σύντομη ανασκόπηση ανάλογων ιστορικών περιπτώσεων, πέραν των εδώ αναφερομένων, βλέπε: James Petras and Henry Veltmeyer, *Η Παγκοσμιοποίηση Χωρίς Μάσκα: Ο Ιμπεριαλισμός στον 21^ο Αιώνα*, (Αθήνα: ΚΨΜ, 2005), 141-159.

⁴⁹ Το ότι πάντως η υποψηφιότητά του για το χρίσμα των Δημοκρατικών, παρά τον πόλεμο που δέχθηκε από τη μεριά των Ρεπουμπλικάνων και την τεκμηριωμένη της υπονόμηση από το ίδιο το Δημοκρατικό Κόμμα είχε την απήχηση που είχε, έχει το αυτόνομο ενδιαφέρον του ως γεγονός. Επί τη ευκαιρία και των αναλογιών τηρουμένων, η χτεσινή επανεκλογή του Jeremy Corbyn στην ηγεσία των Εργατικών στο Ηνωμένο Βασίλειο μετά τα όσα ακολούθησαν το δημοψήφισμα του Ιουνίου επίσης. Σχετικά βλέπε: Matt Karp, "The war on Bernie Sanders", *Jacobin*, January 2, 2016, <https://www.jacobinmag.com/2016/02/bernie-sanders-democratic-party-primary-president-iowa-caucus-new-hampshire-primary/>, επίσης Carl Beijer, "Red-baiting Bernie", *Jacobin*, April 14, 2016, <https://www.jacobinmag.com/2016/04/bernie-sanders-redbaiting-communism-ussr-soviets/>, και Lawrence B. Glickman, "Free enterprise vs socialism: a brief history", *Dissent*, March 25, 2016, https://www.dissentmagazine.org/online_articles/free-enterprise-vs-socialism-brief-history-bernie-sanders-chamber-commerce

Βασικό ρόλο στην ομογενοποίηση της σκέψης και της κοινής γνώμης, στη συμπίεση της γλώσσας στο επίπεδο του διαφημιστικού λόγου, στην εναρμόνιση με τις ανάγκες και τα κριτήρια του πολιτικού συστήματος και της αγοράς παίζουν τα ΜΜΕ.⁵⁰

«Τα μέσα μαζικής επικοινωνίας...αποτελούν τη σύνδεση ανάμεσα στον αφέντη και στον δούλο...Οι διαφημιστές...διαμορφώνουν το σύνολο των μέσων επικοινωνίας που μέσα του εκδηλώνεται η μονοδιάστατη συμπεριφορά. Η γλώσσα του κατευθύνεται προς την ταύτιση και την ενοποίηση, εδραιώνει τη συστηματική προβολή της θετικιστικής σκέψης, της θετικιστικής δράσης, τέλος μάχεται συστηματικά τις κριτικές και υπερβατικές έννοιες.»⁵¹

Με τη δύναμη που έχουν να είναι πανταχού παρόντα, τα ΜΜΕ προδιαγράφουν πλήρως το ρεπερτόριο και την ποιότητα των επιλογών του ανθρώπου σε επίπεδο, σκέψης, λόγου και δράσης.⁵² Στη σκέψη χάνεται η αρνητική διάσταση που επιτρέπει τη θέαση του διαφορετικού. Η γλώσσα δε μπορεί να το εκφράσει καθώς μεταφερόμενη μέσα σε ένα πλαίσιο αγοραίο, το νόημα των υπερβατικών εννοιών που της χρειάζονται συμπιέζεται και εξουδετερώνεται. Η δράση περιορίζεται σε ενέργειες των οποίων το αποτέλεσμα είναι η επικύρωση και αναπαραγωγή του υπάρχοντος. Οι επιλογές του ανθρώπου, εν συντομία, είναι μη επιλογές και η λειτουργία των Μέσων είναι να επιτείνει και να κανονικοποιεί μια

---

⁵⁰ Για μια εισαγωγή σχετικά με το θέμα, μπορεί κανείς να δει: Μελίνα Σεραφετινίδου, *Κοινωνιολογία των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας: Ο Ρόλος των Μέσων στην Αναπαραγωγή του Σύγχρονου Καπιταλισμού* (Αθήνα: Gutenberg, 1999).

⁵¹ Marcuse, *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, 105.

⁵² Πάντως, η αρνητική αυτή οπτική τόσο του Marcuse όσο και της Σχολής της Φρανκφούρτης γενικότερα έχει αμφισβητηθεί από άλλες προσεγγίσεις, από τον δομισμό και τον μεταδομισμό μέχρι τη μεταμοντέρνα θεώρηση. Προεξάρχουσα μεταξύ αυτών και στον αντίποδα μάλλον της αντίληψης της Κριτικής Θεωρίας είναι η οπτική των πολιτισμικών σπουδών στην οποία έχει υποστηριχτεί η μη παθητική πρόσληψη της μαζικής κουλτούρας και η κριτική, επιλεκτική και εν πάση περιπτώσει ενεργή στάση των ακροατών και θεατών των πολιτισμικών προϊόντων μαζικής κατανάλωσης. Βλέπε ενδεικτικά: John Fiske, *Understanding Popular Culture* (London: Unwin Hyman, 1989). Fredric Jameson, *Postmodernism, Or, the Logic of Late Capitalism* (London: Verso, 1991). Lawrence Grossberg, Cary Nelson and Paula A. Treichler, eds., *Cultural Studies* (London: Routledge, 1992). John Storey, *An Introduction to Cultural Theory and Popular Culture* (New York: Prentice Hall, 1993).

ήδη υπάρχουσα αλλοτριώση.⁵³ «Ο ετεροκαθορισμός δεν αρχίζει τη στιγμή που γίνεται μαζική παραγωγή ραδιοφώνων και μηχανών τηλεόρασης και που ο έλεγχός τους γίνεται συγκεντρωτικός. Όταν οι άνθρωποι μπαίνουν σ' αυτή τη φάση, έχουν από πολύ πριν αλλοτριωθεί.»⁵⁴

Μπορούμε, σε σχέση με τα παραπάνω, να σκεφτούμε την εκ μέρους των ΜΜΕ υποβάθμιση της γνώσης και την ταύτισή της με τη σωστή απάντηση σε ένα τηλεπαιχνίδι, τη συνεχή εκπόρνευση της γλώσσας και της τέχνης από τη διαφήμιση –αυτές τις ημέρες μια προωθητική ενέργεια εταιρείας κινητής τηλεφωνίας μας καλεί «να αλλάξουμε τον κόσμο» σε 17 βήματα – τις συνεχείς προτροπές είτε για τον περιορισμό των συλλογικών δράσεων καθώς «διαταράσσουν τον κοινωνικό ιστό» ή για την παραμονή τους εντός συγκεκριμένων ορίων με οτιδήποτε εκτός αυτών να θεωρείται «αμαύρωση» κατά τις προκατασκευασμένες και κλισέ εκφράσεις.

Στον αυτο-διαφημιζόμενο πλουραλισμό Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης φανερώνεται η παρακμή της πραγματικής έννοιας του πλουραλισμού. Ο πλουραλισμός αυτός που υπερασπίζεται η μονοδιάστατη κοινωνία, «έχει μια απατηλή ιδεολογική υφή. Δεν περιορίζει τη χειραγώγηση και την συναρμογή, αντίθετα τις γενικεύει· δεν εμποδίζει την αναπόφευκτη ενσωμάτωση, την διευκολύνει.»⁵⁵ και, «...οι πιο αντιφατικές ιδέες και αλήθειες συνυπάρχουν ειρηνικά, μέσα στην αδιαφορία.»⁵⁶

---

⁵³Ενδιαφέρουσα θα ήταν εδώ η ανάγνωση του *Μονοδιάστατου Ανθρώπου* μαζί με την *Κοινωνία του Θεάματος* του Debord ή και του *Simulacra and Simulation* του Baudrillard. Βλέπε: Guy Debord, *Η Κοινωνία του Θεάματος* (Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος, 1986) και Jean Baudrillard *Simulacra and Simulation* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1994).

⁵⁴Marcuse, *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, 39.

⁵⁵ό. π., 76.

⁵⁶ό. π., 84.

Παραδειγματική περίπτωση αυτού του είδους πολυφωνίας και της ιδεολογικής της υφής είναι, για να χρησιμοποιήσουμε ένα οικείο παράδειγμα, ο εναρμονισμένος τρόπος με τον οποίο τα κυρίαρχα Μέσα χειρίστηκαν το θέμα της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια: το πώς το ερμήνευσαν, το πώς και πού απέδωσαν τις ευθύνες, το πώς αντιμετωπίστηκαν οι πληγέντες από αυτή την κρίση και το πώς τοποθετήθηκαν απέναντι στις εφαρμοζόμενες λύσεις.⁵⁷

Αυτό που περιγράφει ο Marcuse, δεν φαίνεται να είναι μακριά από την δική μας πραγματικότητα και αν κάπως, είναι μάλλον κατά την ένταση του φαινομένου την οποία οι νέες τεχνολογίες επιτείνουν, παρά κατά την ποιότητά του.

Η τεχνολογία ως κυριαρχία αλλά και ως φέρουσα ένα απελευθερωτικό δυναμικό είναι ένα από τα βασικά σημεία στη σκέψη του Marcuse⁵⁸. Παρά το γεγονός ότι εμφανίζεται ως αξιακά ουδέτερη, λειτουργεί στην πραγματικότητα ως όργανο ελέγχου στην υπηρεσία της κυριαρχίας. «Σήμερα η κυριαρχία συνεχίζει να υπάρχει, επεκτάθηκε με την τεχνολογία αλλά προπάντων σαν τεχνολογία».⁵⁹ Φέροντας την εγγενή στη μηχανή λογική της μη-υπερβατικότητας οδηγεί στην εξαφάνιση της αυτόνομης κριτικής σκέψης και στην επικράτηση μιας μονοδιάστατης κοινωνίας κι ενός μονοδιάστατου τύπου ανθρώπου. «Μέσα απ' την

---

⁵⁷ Βλέπε ενδεικτικά: Γιώργος Πλειός, επιμ., *Η Κρίση και τα ΜΜΕ* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2013) – ειδικά το δεύτερο μέρος.

⁵⁸ Ο Marcuse δεν είναι φυσικά ο μόνος τον οποίο το σημαντικό αυτό ζήτημα έχει απασχολήσει. Για μια εισαγωγή στη φιλοσοφία της τεχνολογίας μπορεί κανείς να δει το: Andrew Feenberg, *Questioning Technology* (London: Routledge, 1999). Για μια πιο ντετερμινιστική προσέγγιση: Karl Marx, «Στον Πάβελ Βασιλίεβιτς Ανένκοβ», στο *Karl Marx: Κείμενα από τη Δεκαετία του 1840: Μια Ανθολογία*, επιμέλεια Θανάσης Γκιούρας και Θωμάς Νουτσόπουλος, 588-598 (Αθήνα: ΚΨΜ, 2014). Μια πιο ουσιακρατική και οπωσδήποτε πιο απαισιόδοξη θέση παίρνουν οι Heidegger και Ellul. Βλέπε: Jacques Ellul, *The Technological Society* (New York: Vintage Books, 1964) και Martin Heidegger, *The Question Concerning Technology and Other Essays* (New York: Harper and Row, 1977). Μια πιο δομιστική, τέλος, άποψη εκφράζεται στο: Bruno Latour, *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers Through Society* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1987).

⁵⁹ Marcuse, *Ο Μονοδιάστατος Ανθρώπος*, 168.

τεχνολογία, η μόρφωση, η πολιτική και η οικονομία ανακατεύονται σ' ένα πανταχού παρών σύστημα που καταβροχθίζει ή απωθεί κάθε αντίρροπη τάση.»⁶⁰

Η κατάσταση όμως αυτή, της οποίας η τεχνολογία εμφανίζεται ως ο βασικός φορέας δε σημαίνει ότι η αυτή δεν διαθέτει απελευθερωτικές δυνατότητες, οι οποίες υπό διαφορετικές συνθήκες θα μπορούσαν να ενεργοποιηθούν. «Η τεχνολογία παντού εξαρτάται από σκοπούς που δεν είναι τεχνολογικοί.»⁶¹ γράφει ο Marcuse και αναγνωρίζει την ύπαρξη ενός χειραφετητικού δυναμικού το οποίο προϋποθέτει την ύπαρξη ενός υποστρώματος ουδετερότητας⁶² επί του οποίου να μπορεί κατ' αρχήν να συλληφθεί μια προοπτική της τεχνολογίας προς την κατεύθυνση της απελευθέρωσης. Στις τάσεις και στην επέκταση της αυτοματοποίησης βασίζει την ελπίδα ότι είναι δυνατή η ικανοποίηση όλων των βασικών αναγκών του ανθρώπου με μία ταυτόχρονη περιστολή του χρόνου εργασίας σε ένα ελάχιστο⁶³. «Στο επίπεδο αυτό, η τεχνική πρόοδος θα υπερφαλαγγίσει το χώρο της αναγκαιότητας...η τεχνολογία τότε θα υποταχτεί στο ελεύθερο παιχνίδι των δυνατοτήτων του ανθρώπου στην πάλη για την ειρήνευση της φύσης και της κοινωνίας.»⁶⁴ Ο Marcuse όμως δεν είναι ένας τεχνολογικός ντετερμινιστής, έχει υπογραμμίσει την ετερονόμηση της τεχνολογίας από τα συμφέροντα της κυριαρχίας κι έτσι «...στο βαθμό που η καταπίεση στάθηκε η αρχή της ανάπτυξης της τεχνολογίας, η ιστορική αυτή διόρθωση δε μπορεί φυσικά να

---

⁶⁰ό. π., 29.

⁶¹ό.π., 235.

⁶²Βλέπε: Feenberg, *The Bias of Technology*, 225-256.

⁶³Για το θέμα αυτό βλέπε επίσης: André Gorz, *Paths to Paradise: On the Liberation from Work* (Boston: South End Press, 1985) και Jeremy Rifkin: *Το Τέλος της Εργασίας και το Μέλλον της: Η Δύση του Παγκόσμιου Εργατικού Δυναμικού και το Χάραμα της Μετά την Αγορά Εποχής*(Αθήνα: ΝέαΣύνορα, 1996).

⁶⁴Marcuse, *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, 45-46.

είναι το αποτέλεσμα μιας *per se* τεχνικής προόδου. Για να γίνει η ιστορική αυτή διόρθωση, χρειάζεται μια πολιτική ανατροπή.»⁶⁵

Η συζήτηση του Marcuse για την τεχνολογία και τις επιπτώσεις που έχει, μοιάζει σήμερα ακόμη πιο επίκαιρη κι απ' ό,τι ήταν στην εποχή του. Φράσεις όπως οι αμέσως επόμενες ακούγονται απολύτως σημερινές: «Μια κοινωνία ανίκανη να προστατέψει τον ιδιώτη⁶⁶ ακόμα και μέσα στους τέσσερις τοίχους του, έχει δικαίωμα να λέει ότι σέβεται το άτομο κι ότι είναι μια κοινωνία ελεύθερη;»⁶⁷ και, «Η μοναξιά, η κατάσταση εκείνη που ισχυροποιεί το άτομο απέναντι στην κοινωνία, έγινε τεχνικά αδύνατη.»⁶⁸

Η ανάπτυξη της τεχνολογίας και ο βαθμός διείσδυσής της σε κάθε γωνιά και χρονική στιγμή της ανθρώπινης ζωής είναι τέτοιος που αν, πενήντα χρόνια πριν, η ατομικότητα ατροφούσε στην μαζικοποίηση της κοινωνίας, σήμερα μοιάζει να είναι αυτή η μαζικότητα που εξατομικεύεται κι η αλλοτρίωση του ατόμου να στερεοποιείται σε δεύτερη φύση και να γίνεται αδιαπέραστη. Η «ψευδοοικειότητα» του είδους της επικοινωνίας που η τεχνολογία επιβάλλει και που συζητά ο Marcuse, ο «υπνωτικός της χαρακτήρας» εξακολουθούν να υπάρχουν, η εμβέλεια της φτάνει επίσης το σαλόνι, την κουζίνα ή το υπνοδωμάτιο – εσχάτως και άλλους ακόμα πιο ιδιωτικούς μέσα στην ιδιωτικότητα του σπιτιού χώρους – αλλά, πλέον το επίπεδο επιφανείας του μηνύματος είναι εξατομικευμένο. Το μέσο «γνωρίζει» σε ποιον απευθύνεται, μας θυμάται και μας φωνάζει με το όνομά μας, «ξέρει» τα ενδιαφέροντα μας και τις προτιμήσεις μας, προσαρμόζεται και μας καλεί συνεχώς

---

⁶⁵ό. π., 234.

⁶⁶Στο πρωτότυπο: “to protect individual privacy”.

⁶⁷ό. π., 244.

⁶⁸ό. π., 92-93.

να προσαρμοστούμε κι εμείς. Τι σημαίνουν αυτά για εμάς και ακόμα περισσότερο για αυτούς από εμάς που γεννήθηκαν μέσα σε αυτόν τον κόσμο;

Ο Russell Jacoby, σε μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα και παραδειγματική για τα επίπεδα που μπορεί να συζητηθεί η επικαιρότητα του Marcuse εισήγηση υπό τον τίτλο *Children in a One-Dimensional Society*⁶⁹, θέτει το ερώτημα για το αν η παιδική ηλικία έχει αλλάξει κατά τα τελευταία 60 χρόνια συνεπεία των γενικών αλλαγών και ασφαλώς λόγω και της ευρύτερης διάχυσης της τεχνολογίας. Έχει αλλάξει ο ρυθμός της; Έχει αλλάξει η φύση και ο χρόνος του παιχνιδιού; Και αν ναι τι επιπτώσεις μπορεί αυτό να έχει για τη φαντασία, την ουτοπική σκέψη, για την αντίθεση απέναντι σ' αυτό που υπάρχει;

Ο Marcuse όμως διατηρούσε την πεποίθηση ότι πέρα από τη λειτουργία της ως κυριαρχία, η τεχνολογία θα μπορούσε να προσφέρει και στην κατεύθυνση της απελευθέρωσης. Αυτή η βασική της αμφισημία είναι ίσως πιο έντονη ακόμη και ορατή σήμερα. Οι νέες τεχνολογίες φαίνεται να έχουν ανοίξει ακόμη περισσότερο τις δυνατότητες και προς τα δύο πεδία. Η παρουσία της τόσο πανταχού παρούσα, τόσο καθολική, που είναι δύσκολο να αντλήσει κανείς παραδείγματα για να την επισημάνει. Ίσως θα μπορούσαμε και θα έπρεπε να αναφέρουμε το πώς τα κοινωνικά δίκτυα έχουν καταστήσει δυνατές συνευρέσεις και δράσεις που δίχως αυτά πολύ δύσκολα θα είχαν πραγματοποιηθεί αλλά και ότι είναι πολλές φορές μέσω της συμμετοχής σε αυτά ακριβώς τα δίκτυα που η καταστολή τους επιδιώκεται⁷⁰. Μπορούμε σκεφτούμε εδώ τις διάφορες κινηματικές δράσεις από το

---

⁶⁹Russell Jacoby, "Children in a One-Dimensional Society", *Brandeis University* video, 21:51, October 2, 2014, <http://www.brandeis.edu/marcuse2014/videos/thursday.html>

⁷⁰Η βιβλιογραφία πάνω στο ερώτημα της επίδρασης των νέων τεχνολογιών στο κινηματικό πεδίο είναι πολύ μεγάλη. Ενδεικτικά και μόνο: Jennifer Earl et al., "New Technologies and Social

Seattle μέχρι το Occupy ή τις εξεγέρσεις της Αραβικής Άνοιξης. Μπορούμε να σκεφτούμε εικονικές κοινότητες, έναν νέο δημόσιο χώρο, μια εν εξελίξει σύμφυση μεταξύ ανθρώπων και τεχνολογίας και να δώσουμε παραδείγματα ανάλογα. Το βέβαιο είναι ότι ο Marcuse ανέδειξε την τεχνολογία ως ένα βασικό πρόβλημα

Θέτοντας το θέμα της τεχνολογίας στο επίκεντρο του στοχασμού του, αναδεικνύοντας τον ιδεολογικό χαρακτήρα της ουδετερότητάς αλλά, συζητώντας και τις προοπτικές της, άνοιξε, από τους πρώτους, μια συζήτηση στην οποία η ανάλυσή του έχει πολλά να προσφέρει.

Για τις κατηγορίες της κυριαρχίας απαιτείται υπέρβαση και γι' αυτές τις απελευθέρωσης ολοκλήρωση. Αυτό όμως δε μπορεί να συμβεί κατ' αναγκαιότητα στην εν καιρώ εκδίπλωση κάποιας νομοτέλειας. Η ιστορία δεν προσφέρει βεβαιότητες, παρέχει πιθανότητες. Για να πραγματοποιηθούν αυτές οι πιθανότητες

Movements, στο *The Oxford Handbook of Social Movements*, eds. Donatella Della Porta and Mario Diani (Oxford: Oxford University Press, 2015), 355-366. Jennifer Earl and Katrina Kimport, *Digitally Enabled Social Change: Activism in the Internet Age*, (Cambridge, MA: MIT Press, 2011). Henry Farrell, "The Consequences of the Internet for Politics," *Annual Review of Political Science* 15 (2012): 35-52, doi: 10.1146/annurev-polisci-030810-110815. Philip Howard and Muzaminil M. Hussain, "The Upheavals in Egypt and Tunisia: The Role of the Digital Media," *Journal of Democracy* 22, no 3 (2011): 35-48, doi: 10.1353/jod.2011.0041. Lauren Langman, "From Virtual Public Spheres to Global Justice: A Critical Theory of Internetnetworked Social Movements," *Sociological Theory* 23, no 1 (2005): 42-74, doi: 10.1111/j.0735-2751.2005.00242.x. Joss Hands, *@ Is for Activism: Dissent, Resistance and Rebellion in a Digital Age* (London: Pluto Press, 2011). Richard Kahn and Douglas Kellner, "New Media and Internet Activism: From the "Battle of Seattle" to Blogging," *New Media and Society* 6, no 1 (2004): 87-95, doi: 10.1177/1461444804039908. Lincoln Dahlberg and Eugenia Siapera, eds., *Radical Democracy and the Internet* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007).

απαιτείται ένα υποκείμενο το οποίο θα μπορέσει να πραγματοποιήσει μέσω μια πολιτικής ανατροπής την ιστορική αυτή διόρθωση που απαιτεί η πρώτη, όπως γράφει, ταύτιση Λόγου και Ελευθερίας.

Η προσπάθεια σύνδεσης της θεωρίας με μία πράξη – την αυθεντική πράξη στα πρώτα του κείμενα, την επαναστατική αργότερα - η οποία θα μπορέσει να κάνει αυτή την ανατροπή, η αναζήτηση, με άλλα λόγια, ενός υποκειμένου που θα είναι ο φορέας της, είναι μια αναζήτηση την οποία δεν εγκαταλείπει ποτέ αν και αναγνωρίζει τον μεγάλο βαθμό ανάσχεσης και ενσωμάτωσης της σύγχρονης κοινωνίας. Το βασικό ερώτημα του πώς είναι δυνατό μέσα σε αυτές τις συνθήκες αυτό να συμβεί, του πώς η διαλεκτική της απελευθέρωσης θα μπορέσει υπερβεί το αδιέξοδο στο οποίο φαίνεται να έχει περιέλθει, εμφανίζεται σταθερά μέσα στα κείμενά του. Στο *Μονοδιάστατο Άνθρωπο* γράφει:

«Έτσι, πρέπει ακόμη μια φορά να βάλουμε το ερώτημα: πώς μπορούν τα διοικούμενα άτομα – που ο ευνουχισμός τους υπάρχει στις ελευθερίες τους και στις ικανοποιήσεις τους και πολλαπλασιάζεται σε μια σταθερά διευρυνόμενη κλίμακα – ν' απελευθερωθούν ταυτόχρονα απ' τους εαυτούς τους κι απ' τους αφέντες τους; Πώς μπορεί⁷¹ να σπάσει αυτός ο φαύλος κύκλος;»⁷²

Το ερώτημα αυτό τοποθετημένο όπως είναι στο τέλος του βιβλίου έρχεται να ολοκληρώσει την ανάλυση που έχει προηγηθεί καθώς μας λέει ότι αυτό που ορίζει ως απελευθέρωση, δεν είναι απλώς μια αναστελλόμενη δυνατότητα αλλά, ότι σταδιακά εκλείπει από τη φαντασία και τη σκέψη, γίνεται κάτι το αδιανόητο. Ο φαύλος κύκλος κλείνει σφραγίζοντας το κρίσιμο αυτό σημείο από το οποίο η διάρρηξή του θα μπορούσε και πρέπει να προέλθει, την αναγνώριση της

---

⁷¹Η ακριβής διατύπωση της τελευταίας πρότασης στο πρωτότυπο είναι η ακόλουθη: «How is it even thinkable that the vicious circle be broken?» Η υπογράμμισή μας.

⁷²Marcuse, *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, 249.

αλλοτρίωσης ως το πρώτο βήμα στην πορεία της απελευθέρωσης. Η εξαφάνιση της ουτοπίας από τη σκέψη είναι η κορωνίδα της μονοδιάστατης κοινωνίας.

Μετά τον *Μονοδιάστατο*, όπως είναι γνωστό, ο Marcuse αμβλύνει τη θέση του περί της δυνατότητας της σύγχρονης κοινωνίας για μια ολική αφομοίωση των δυνάμεων της αντίθεσης και -με τους συγκεκριμένους περιορισμούς που θέτει για το ρόλο που μπορούν να παίξουν ως καταλύτες και δίχως παραλλήλως ποτέ να εγκαταλείψει τη βασική θέση για τον αντίστοιχο της εργατικής τάξης – στρέφεται ανοιχτά και βασίζει την ελπίδα του προς το δυναμικό αυτών που, ειρήσθω εν παρόδω σχεδόν, αναφέρει στην τελευταία σελίδα του *Μονοδιάστατου Ανθρώπου*.

Η στενή σύνδεση που είχε ο Marcuse με τα κινήματα της δεκαετίας του 1960 και η δημοτικότητα που τότε για αυτό τον λόγο απέκτησε, είχε το τίμημά της στην υποχώρηση του ενδιαφέροντος για το έργο του η οποία επισυμβαίνει της υποχώρησης αυτών.

Κι όμως, παρά τα παραπάνω, η επικαιρότητα των αναλύσεων της Κριτικής Θεωρίας για τον ανορθολογισμό της σύγχρονης κοινωνίας, για την κατασπατάληση και την καταστροφή που απαιτεί το παραγωγικό της μοντέλο, για την αναγκαιότητα της απειλής του πολέμου, για την εκμετάλλευση και την αποανθρωποποίηση, όπως γράφει, παραμένουν. Και στο βαθμό που παραμένουν ως γεγονότα ασύνδετα μεταξύ τους, ως βουβά αντικείμενα, τόσο παραμένει κι η επικαιρότητα της αναζητήσής του για ένα υποκείμενο που με την πράξη του θα έδινε στα βουβά αυτά αντικείμενα μια καινούργια κατεύθυνση.⁷³

Το εξεγερσιακό πνεύμα της σημερινής εποχής φαίνεται να είναι πολύ διαφορετικό από αυτό της εποχής του Marcuse. Τα αιτήματα που προέβαλε

---

⁷³Marcuse, *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, 251.

ατόνησαν, οπωσδήποτε ως προς την καθολικότητά τους ή κανονικοποιήθηκαν. Και παρά ταύτα, αναζωπυρώσεις, πότε περισσότερο τοπικές πότε μιας πιο διευρυμένης στόχευσης, παρατηρούνται συνέχεια. Με έναν άλλες φορές πιο μόνιμο κι άλλες με έναν σχεδόν φασματικό τρόπο, άλλοτε πιο αρθρωμένα κι άλλοτε λιγότερο, η αντίθεση εξακολουθεί να βρίσκει χώρους και διαύλους ύπαρξης παρότι μέχρι τώρα δεν φαίνεται ικανή να επηρεάσει τη φέρουσα ικανότητα αυτού που αμφισβητεί.⁷⁴

Μπορούμε να σκεφτούμε το κίνημα κατά της παγκοσμιοποίησης το οποίο εμφανίζεται δυναμικά στο Seattle των Ηνωμένων Πολιτειών το 1999 εν όψει της τότε συνόδου του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου, και ξανά δυο χρόνια μετά στη Γένοβα αλλά και αλλού. Το μεγάλο αντιπολεμικό κίνημα που συντονίζεται επίσης σε παγκόσμιο επίπεδο το 2003 εναντίον της επικείμενης εισβολής στο Ιράκ⁷⁵. Πιο κοντά σε εμάς, το Occupy Movement⁷⁶ που ξεκινά από την Washington το 2011 και οι Indignados⁷⁷ την ίδια χρονιά στην Ισπανία, τα οποία επίσης αποκτούν

---

⁷⁴Για το μεγάλο θέμα των κινήματων, ενδεικτικά και μόνον μπορεί κανείς να συμβουλευτεί: Jürgen Habermas, "New Social Movements," *Telos* 49, Fall (1981): 33-37, doi: 10.3817/0981049033. Alain Touraine, *The Voice and the Eye* (New York: Cambridge University Press, 1981). Claus Offe, "New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics," *Social Research* 52, no 4 (1985): 817-868. Alain Touraine, "An Introduction to the Study of Social Movements." *Social Research* 52, no 4 (1985): 749-787. Alberto Melucci, *Challenging Codes: Collective Action in the Information Age* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996). Notes from Nowhere, ed., *We Are Everywhere: The Irresistible Rise of Global Anticapitalism* (London: Verso, 2003). Charles Tilly, *Social Movements 1768-2004* (Boulder: Paradigm, 2004). Sidney Tarrow, *The New Transnational Activism* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005). Michael Hardt and Antonio Negri, *Multitude* (Harmondsworth: Penguin, 2006). Elizabeth A. Armstrong and Mary Bernstein, "Culture, Power, and Institutions: A Multi-Institutional Politics Approach to Social Movements," *Sociological Theory* 26, no 1 (2008): 74-99, doi: 10.1111/j.1467-9558.2008.00319.x.

⁷⁵Βλέπε: Stefan Walgrave and Dieter Rucht, eds., *The World Says No To War: Demonstrations Against the War in Iraq* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2010).

⁷⁶Βλέπε σχετικά: Sarah Gelder, *This Changes Everything: Occupy Wall Street and the 99 Percent Movement* (San Francisco: Berrett-Koehler, 2011). Επίσης: Richard Wolffe and David Barsamian, *Occupy the Economy: Challenging capitalism* (San Francisco, City Lights Books, 2012).

⁷⁷Βλέπε: David Harvey, *Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution* (London: Verso, 2012). Επίσης: Ernesto Castañeda, "The Indignados of Spain: A Precedent to Occupy Wall Street," *Social Movement Studies* 11, no 3-4 (2012): 1-11, doi: 10.1080/14742837.2012.708830. Για πληροφορίες σχετικά με την ιστορία και την ανάπτυξη του κινήματος, τη στρατηγική του, τις τακτικές του, την οργάνωσή του, τις δράσεις του, τα δίκτυά του, κ. ά., μπορεί κανείς να επισκεφτεί τον, κατά το πρότυπο του Wikipedia, ανοικτής πρόσβασης ιστότοπο: <http://15mpedia.org/wiki/Portada>

παγκόσμιο χαρακτήρα. Ένα κοινό επίσης χαρακτηριστικών όλων των προαναφερθέντων είναι, όπως ειπώθηκε και νωρίτερα, η αξιοποίηση των δυνατοτήτων που η ψηφιακή τεχνολογία προσφέρει. Η παρουσία τους και τα αποτελέσματα της δράσης τους θα πρέπει να εξετάζονται τόσο στο επίπεδο του φυσικού χώρου, του «δρόμου», όσο και σε αυτό του ψηφιακού στο οποίο από μία άποψη η ύπαρξή τους είναι και πιο συνεχής.

Μπορούμε ακόμα να δούμε το μεγάλο αυτό κύμα διαμαρτυρίας και εξέγερσης που ξεκινά από την Τυνησία το 2010, εξαπλώνεται σ'όλη τη Βόρειο Αφρική και τη Μέση Ανατολή και γίνεται γνωστό ως η Αραβική Άνοιξη⁷⁸. Βεβαίως εδώ δεν είναι δυνατόν να αξιολογηθεί ένα τόσο εκτεταμένο και τόσο πολύπλοκο φαινόμενο όσο αυτό της Αραβικής Άνοιξης της οποίας τα αποτελέσματα διαφέρουν από χώρα σε χώρα, από τη σχετική εκπλήρωση των στόχων μέχρι την υπανάχωρηση μετά τις πρώτες επιτυχίες στην προτεραιά κατάσταση και ακόμα την πλήρη τραγωδία. Ας υπενθυμίσουμε μόνο, εφόσον η συζήτηση είναι για την επικαιρότητα του Marcuse, ότι τόσο οι εξεγέρσεις σε χώρες εκτός αυτών του μητροπολιτικού κέντρου και των επιπτώσεων τους για τη μητρόπολη μέσα στο πλαίσιο της εξάρτησης και λόγω αυτής όσο και, βεβαίως, οι λόγοι για τους οποίους μια επανάσταση αποτυγχάνει είναι θέματα που έχουν απασχολήσει τη σκέψη του.

Δεν είναι δυνατόν επίσης τα παραδείγματα αυτά, αλλά και άλλα στα οποία θα μπορούσε να γίνει αναφορά και που αφορούν σε αντιδράσεις πολύ περισσότερο αυθόρμητες παρά οργανωμένες, αντιδράσεις τις οποίες μπορεί να προκαλέσει

---

⁷⁸ Για μια συνοπτική παρουσίαση όλων των εξεγέρσεων που συγκροτούν αυτό που ονομάστηκε Αραβική Άνοιξη βλέπε: Jillian C. York, "Arab Spring", στο *Encyclopedia of Media and Politics*, edited by K. Harvey (Washington, DC: CQ Press, 2014). Βλέπε επίσης: Joel Beinin and Frederick Vairel, eds., *Social Movements, Mobilization and Contestation in the Middle East and North Africa* (Stanford, California: Stanford University Press, 2013) και Jason Brownlee, Tarek Masoud and Andrew Reynolds, *The Arab Spring: Pathways of Repression and Reform* (Oxford: Oxford University Press, 2015).

ακόμα και ένα «τυχαίο» γεγονός, να αντιμετωπιστούν στον βαθμό που θα έπρεπε και που θα ήταν πράγματι αναγκαίο να εξετασθούν τα διάφορα ζητήματα που αφορούν στη σύνθεση των κινημάτων αυτών, των στόχων που θέτουν και του βαθμού επίτευξής τους, οργανωσιακά ζητήματα και θέματα τακτικών. Αυτό το οποίο όμως καταδεικνύουν είναι ότι κάτω από την επιφάνεια της συναίνεσης και του κομφορμισμού, όποιος κι αν είναι ο χαρακτήρας τους, η αντίθεση σε αυτό που είναι εξακολουθεί να υπάρχει. Αυτό που εξακολουθεί να υπάρχει είναι αυτό το αδιέξοδο που ο Marcuse ονομάζει «μονοδιάστατη κοινωνία». Αυτό που εξακολουθεί να λείπει είναι η πράξη. «...τη θεωρία μόνο η πράξη μπορεί να την υλοποιήσει και σήμερα τέτοια πράξη δεν υπάρχει.»⁷⁹ και, «χωρίς την υλική αυτή δύναμη ακόμη και η πιο φωτισμένη συνείδηση είναι αδύναμη.»⁸⁰

Είναι κατά κάποιο τρόπο πάνω σ' αυτόν τον κόμβο θεωρίας και πράξης που συναντιούνται τόσο η επικαιρότητα όσο και η ανεπικαιρότητα του Herbert Marcuse. Η ανεπικαιρότητά του είναι σημάδι και αποτέλεσμα της επικαιρότητάς του, του γεγονότος δηλαδή της ύπαρξης μιας μονοδιάστατης κοινωνίας.

---

⁷⁹Marcuse, *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, 251

⁸⁰ό. π., 252.

Επίλογος

The colour that cannot fade comes from the nonexistent.

Theodor Adorno.

Είναι δύσκολο στις ημέρες μας να φανταστούμε μια κατάσταση στην οποία ο Herbert Marcuse θα αποκτούσε ξανά το βαρύ συμβολικό φορτίο που βρέθηκε να φέρει, από την έκδοση του *Μονοδιάστατου Ανθρώπου* και μετά, μέσω της άμεσης επικαιρότητας της ανάλυσής του της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας, μέσω της ζώσας, άλλωστε, συμμετοχής του στους αγώνες της εποχής. Αυτό όμως δεν ακυρώνει αυτοδικαίως την αξία των αναλύσεων του για τους μηχανισμούς μέσω των οποίων επιβάλλεται και σταθεροποιείται η κυριαρχία, των αναζητήσεων του για ένα κατάλληλο θεωρητικό πλαίσιο το οποίο θα υποστηρίζει την κριτική του και θα μπορεί να συνδεθεί με την πολιτική πράξη, του αιτήματός του για απελευθέρωση και του στοχασμού περί της πιθανότητάς της.

Αν θέλουμε να αξιολογήσουμε την κληρονομιά του Marcuse θα πρέπει, γράφει η Angela Davis¹, να απαγκιστρώσουμε το έργο του από το περιβάλλον του δεύτερου μισού της δεκαετίας του 1960 και των αρχών αυτής του 1970. Αυτή η προσέγγιση, που αντιλαμβάνεται τόσο τον άνθρωπο όσο και τη σκέψη του ως ορόσημα μιας συγκεκριμένης εποχής και ουσιαστικά τον ενταφιάζει σε αυτήν, είναι μια νοσταλγική προσέγγιση και η Davis μας καλεί να επικοινωνήσουμε μαζί του πέραν αυτής της νοσταλγίας. Η δυναμική, διαλεκτική και ιστορική φύση της σκέψης του αντιστέκεται στη ρομαντική ματιά που περιορίζει την επικαιρότητά του μέσα σε

---

¹Davis, *Marcuse's Legacies*, vii.

αυτά τα όρια· αντιστέκεται ακόμα στην αντιμετώπισή της ως πανάκεια ή στην πλήρη απόρριψή της.

Ο Marcuse απορρίπτεται συχνά ως ουτοπικός. Ως κάποιος ο οποίος, παρά τις ίσως ευγενείς του προθέσεις, θέτει προβλήματα τα οποία με μια θετικιστική μάλλον αντίληψη θεωρούνται μη προβλήματα και στις απαντήσεις που προσπαθεί να δώσει αρθρώνει αναπόφευκτα ένα όραμα για το οποίο έδαφος δεν μπορεί να υπάρξει. Η άρνηση όμως της ουτοπικής πιθανότητας είναι ταυτοχρόνως μια έκφραση της μονοδιάστατης ποιότητας μιας κοινωνίας που δε μπορεί να φανταστεί οτιδήποτε άλλο εκτός από τον εαυτό της.

Πίσω από τον περιορισμένο, αλλά ταυτόχρονα και εξαιρετικά πολύπλοκο ορίζοντα των γεγονότων, η ουτοπία, αθέατη, είτε ως ευτοπία είτε ως δυστοπία, είναι πάντα μπροστά μας. Το πέραν της μετάβασης συνιστά το όριο της θεωρίας, τη στιγμή της ανωμαλίας - για να δανειστούμε έναν, ακόμη, όρο από τις φυσικές επιστήμες - το σημείο της κατάρρευσής της. Η θεωρία είναι αξεδιάλυτα και αναγκαία δεμένη με το παρόν· αντλεί, όπως γράφει, τους σκοπούς της από τις παρούσες τάσεις, προσπαθεί να διακρίνει τις εγγενείς σ' αυτό ουτοπικές πιθανότητες.

Η διάγνωση για το στάδιο του πολιτισμού των σύγχρονων κοινωνιών και της κατάστασης στην οποία βρίσκονται είναι σε ένα μεγάλο βαθμό κοινή στους Horkheimer, Adorno και Marcuse. Και οι τρεις αναγνωρίζουν τα όρια που θέτει η διαλεκτική στην θετική έκφραση της ουτοπίας. Ο Marcuse όμως, σε αντίθεση με τους δύο πρώτους, προσπαθεί να προσεγγίσει αρνητικά μεν αλλά, με έναν πιο θετικό τρόπο το αίτημα της απελευθέρωσης και την εικόνα μιας απελευθερωμένης κοινωνίας. Ίσως θα μπορούσαμε να πούμε, ότι η αφαίρεση προστατεύει κατά

κάποιον τρόπο τον Horkheimer και τον Adorno ή αντίστροφα, ότι η προσπάθεια του Marcuse προς το συγκεκριμένο εμπεριέχει ένα τίμημα, αυτό της πάγιας σύνδεσής του με μian συγκεκριμένη εποχή και της εξάντλησης του ενδιαφέροντος γι' αυτόν μόνο σε σχέση με αυτή. Το τίμημα αυτό καλείται εν τέλει να πληρώσει.

Ο Marcuse παρακολουθεί τον καιρό του. Μερικές φορές μοιάζει να ξεπερνιέται από αυτόν. Ο *Μονοδιάστατος Άνθρωπος* φαίνεται να είναι ένα βήμα πίσω από τη δυναμική της εποχής. Άλλες πάλι, δείχνει να υπερεκτιμά τις δυνατότητες που αυτή ανοίγει: η *Καταπιεστική Ανοχή* και το *Δοκίμιο για την Απελευθέρωση* φαντάζουν, εκ των υστέρων βέβαια, εξαιρετικά αισιόδοξα κείμενα. Κι άλλες, τέλος, αντιλαμβάνεται σωστά τις αλλαγές πριν ακόμα αυτές συνειδητοποιηθούν: στο *Αντεπανάσταση και Εξέγερση*, το 1972, διαβλέπει σωστά ότι η αντίδραση οργανώνεται σε κλίμακα παγκόσμια και συμβουλεύει ότι το κίνημα θα πρέπει να εγκαταλείψει τον αυθορμητισμό της πρώτης περιόδου και να οργανωθεί επίσης.

Σε κάθε περίπτωση, προσπαθεί να πολιτικοποιήσει τη θεωρία και να τη συνδέσει με τις πρακτικές δυνατότητες της συγκεκριμένης ιστορικής στιγμής. Κι όταν πιστεύει ότι οι εξελίξεις ανοίγουν νέες προοπτικές στις δυνατότητες αυτές – όταν βλέπει τις ρωγμές στη συνοχή της βιομηχανικής κοινωνίας, όταν παρατηρεί την ανάδυση νέων μορφών και δυνάμεων αντίστασης - τροποποιεί, όπως και νωρίτερα ειπώθηκε, αναλόγως τη σκέψη του. Στην προσπάθειά του αυτή εκφράζεται η σταθερή του θέση και μόνιμη επιδίωξή του για την ανάγκη σύνδεσης θεωρίας και πράξης, εκφράζεται, με άλλα λόγια, η συνέπειά του.

Όταν νωρίτερα θέσαμε το ερώτημα περί της επικαιρότητας του Marcuse², είπαμε ότι θα προσπαθήσουμε να το απαντήσουμε αξιολογώντας το κατά πόσον, εν μέρει ή εν όλω, επιτυγχάνεται αυτή η βασική του επιδίωξη: ορίσαμε ως πεδίο κρίσης το δυναμικό αυτό πεδίο μεταξύ θεωρίας και πράξης. Έγινε στη συνέχεια μια προσπάθεια κατάτμησης της εικόνας της «μονοδιάστατης κοινωνίας» στα βασικά αναλυτικά της μέρη, στις όψεις της κυριαρχίας και στις δυνατότητες απελευθέρωσης και μια κατά περίπτωση απόπειρα διακρίβωσης του βαθμού επικαιρότητας που σήμερα διατηρούν. Υπήρχαν ασφαλώς σημεία που φαίνεται να έχουν ξεπεραστεί αλλά, στις περισσότερες περιπτώσεις ό,τι μας προσφέρει με τη σκέψη του ο Marcuse διατηρεί μια άμεση σχέση με ό,τι σήμερα μας περιβάλλει και με το πώς θα πρέπει να το κατανοήσουμε. Εκ του αποτελέσματος όμως, διαπιστώνεται επίσης, ότι η ζωτική ανάγκη της απελευθέρωσης δεν βρίσκει τον φορέα αυτόν που θα την εκπληρώσει. Στην ανθρώπινη πραγματικότητα, γράφει, «...οι αντιθέσεις δεν εκρήγνυνται μόνες τους.»³ και το υποκείμενο αυτό που με την πράξη του θα δημιουργήσει τη συνθήκη της απελευθέρωσης δεν υπάρχει. Η θεωρία, διαφορετικά, δεν συνδέεται εν τέλει με την πράξη. Πώς θα πρέπει άρα να απαντηθεί εν τέλει το ερώτημα που θέσαμε;

---

²Το πολυεπίπεδο και η πυκνότητα της σκέψης του Marcuse θα απαιτούσαν, για μια αρτιότερη διαπραγμάτευση του θέματος, τη διαχείριση διαφορετικών επιπέδων και επιπλέον θεμάτων, κάτι που εδώ δεν στάθηκε δυνατό να γίνει. Για παράδειγμα - και ατάκτως ερριμμένα - θα μπορούσαν να εξεταστούν, οι φιλοσοφικές παραδόσεις από τις οποίες ο Marcuse αντλεί καθώς και οι στοχαστές αυτοί που τον επηρεάζουν, οι σύγχρονοι στοχαστές που αυτός επηρεάζει, η υποδοχή των έργων του στον καιρό του ώστε να συγκριθεί με τις τωρινές αξιολογήσεις, η αισθητική του θεωρία και αυτή περί μαζικής κουλτούρας και η κριτική απέναντί τους, η έννοια της μνήμης και η σημασία, της ο ρόλος του διανοούμενου όπως τον αντιλαμβάνεται ο ίδιος και η ζωή τους ως παραδειγματική περίπτωση, θέματα οργάνωσης της πολιτικής πράξης, το ενδιαφέρον του για τον φεμινισμό, το ενδιαφέρον του για την οικολογία, κ. ά. Όλα αυτά είναι θέματα που έχουν καταγραφεί και η παρακολούθησή τους, θα μας έδινε, πρέπει να πούμε, μια πληρέστερη εικόνα και μια πιο ολοκληρωμένη απάντηση στο ερώτημά μας.

³Marcuse, *Ο μονοδιάστατος Άνθρωπος*, 251.

Με κάποια επιφύλαξη, μπορούμε να θυμηθούμε τη γνωστή φράση του Theodor Adorno από την εισαγωγή της *Αρνητικής Διαλεκτικής*: «Η φιλοσοφία, που κάποτε φαινόταν ξεπερασμένη, διατηρείται στη ζωή, επειδή πέρασε και χάθηκε η στιγμή της πραγματοποίησής της»⁴ Η πράξη φαίνεται να αποτυγχάνει και η στιγμή αυτή που θεωρία και επαναστατική πράξη θα συναντιόντουσαν δεν έρχεται αλλά, είναι κατά κάποιο τρόπο γι' αυτό το λόγο που η επικαιρότητά της θεωρίας, η επικαιρότητα του Marcuse, διατηρείται. Στη συνάντησή τους, στην επίτευξη μιας ποιοτικής αλλαγής, η ίδια η ιστορία θα τον είχε υπερβεί. Το πέρασμα όμως αυτό δεν συμβαίνει⁵. Έτσι, παραμένει επίκαιρος τόσο στα περισσότερα εκ των επιμέρους της ανάλυσής του όσο και στο συνολικό του αιτήματός του. Παραμένει, όσο μένουν ανοιχτά τα ερωτήματα που θέτει. Παραμένει, όσο το εκκρεμές των δύο υποθέσεων συνεχίζει την ταλάντωσή του.

---

⁴Adorno, *Αρνητική Διαλεκτική*, 13.

⁵Να σημειωθεί πάντως ότι κι ο ίδιος ο Marcuse άλλωστε δεν αντιλαμβανόταν την εποχή ως επαναστατική και δεν είχε τέτοιες άμεσες προσδοκίες. «Η επόμενη επανάσταση θα είναι θέμα γενεών» γράφει. Marcuse, *Αντεπανάσταση και Εξέγερση*, 123.

Βιβλιογραφία

Abrams, M. H. *Λεξικό Λογοτεχνικών Όρων*. Μετάφραση Γιάννα Δεληβοριά, Σοφία Χατζηιωαννίδου. Αθήνα: Πατάκης, 2005.

Adorno, Theodor W. And Max Horkheimer. *Η Διαλεκτική του Διαφωτισμού: Φιλοσοφικά Αποσπάσματα*. Μετάφραση Λευτέρης Αναγνώστου. Αθήνα: Νήσος, 1996.

Adorno, Theodor W. *Αρνητική Διαλεκτική*. Μετάφραση Λευτέρης Αναγνώστου. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2006.

Alwey, Joan. *Critical Theory and Political Possibilities: Conceptions of Emancipatory Politics in the Works of Horkheimer, Adorno, Marcuse, and Habermas*. Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1995.

Appelrouth, Scott and Laura Desfor Edles. *Sociological Theory in the Contemporary Era: Texts and Readings*. Los Angeles: Sage, 2016.

Aronson, Ronald. "Fifty Years Later, One-Dimensional Man is More Prescient Than its Author Could Have Imagined." *Boston Review* (November 17, 2014): <http://bostonreview.net/books-ideas/ronald-aronson-herbert-marcuse-one-dimensional-man-today>

Davis, Angela Y. "Marcuse's Legacies." Στο *Herbert Marcuse: A Critical Reader*, edited by John Abromeit and W. Mark Cobb, 43-50. New York: Routledge, 2004.

Feenberg Andrew. "The Bias of Technology." Στο *Marcuse: Critical Theory and the Promise of Utopia*, Edited by Robert Pippin, Andrew Feenberg and Charles P. Webel, 225-256. Massachusetts: Bergin & Garvey, 1988.

Freeman, Joshua B. "Labor During the American Century: Work, Workers, and Unions since 1945." Στο *A Companion to Post-1945 America*, edited by Jean-Christophe Agnew and Roy Rosenzweig, 192-210. Malden, MA: Blackwell, 2002.

Gambusby, Patrick. "One-Dimensional Manuscript." *Brandeis University*, video, 22:23. October 1, 2014. <http://www.brandeis.edu/marcuse2014/videos/wednesday.html>

Gosse, Van. "A Movement of Movements: The Definition and Periodization of the New Left." Στο *A Companion to Post-1945 America*, edited by Jean-Christophe Agnew and Roy Rosenzweig, 277-302. Malden, MA: Blackwell, 2002.

Held, David. *Introduction to Critical Theory: Horkheimer to Habermas*. Cambridge: Polity, 1990.

"Herbert Marcuse and the Frankfurt School." YouTube video, 44:05. Posted by "Mehranshagrh," November 7, 2015. <https://www.youtube.com/watch?v=vm3euZS5nLo>

"Herbert's Hippopotamus: Marcuse and Revolution in Paradise". YouTube video, 50:40. Posted by "Heathwood Press", May 20 2015. <https://www.youtube.com/watch?v=G2N5-X64gM>

Horkheimer, Max. *Η Έκλειψη του Λόγου*. Μετάφραση Θέμις Μίνογλου. Αθήνα: Κριτική, 1987.

Horowitz, Daniel. "European Émigrés, American Consumer Culture." *Brandeis University* video, 15:25. October 2, 2014. <http://www.brandeis.edu/marcuse2014/videos/thursday.html>

Jacoby, Russell. *The Last Intellectuals: American Culture in the Age of Academe*. New York: Basic Books, 1987.

Jacoby, Russell. "Children in a One-Dimensional Society." *Brandeis University* video, 21:51. October 2, 2014. <http://www.brandeis.edu/marcuse2014/videos/thursday.html>

Jansen, Peter-Erwin. "Have You Read One-Dimensional Man?" *Brandeis University* video, 31:12. October 2, 2014. <http://www.brandeis.edu/marcuse2014/videos/thursday.html>

Jay, Martin. *The Dialectical Imagination: A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research 1923-1950*. Berkeley: University of California Press, 1996.

Jezer, Marty. *The Dark Ages: Life in the United States 1945-1960*. Cambridge, MA: South End Press, 1982.

Katsiaficas, George. "Marcuse as Activist: Reminiscences on his Theory and Practice." Στο *The New Left and the Sixties: Collected Papers of Herbert Marcuse: Volume Three*, edited by Douglas Kellner, 192-203. London: Routledge, 2005.

Kätz, Barry. *Herbert Marcuse and the Art of Liberation*. London: Verso, 1982.

Kellner, Douglas. *Herbert Marcuse and the Crisis of Marxism*. London: Macmillan, 1984.

Kellner, Douglas. "A Marcuse Renaissance?" Στο *From the New Left to the Next Left*, edited by John Bokina and Timothy J. Lukes, 245-267. Lawrence: University of Kansas Press, 1994.

Kellner, Douglas. "One-Dimensional Man: Relevance Across the Decades from 1964 to 2014." *Brandeis University* video, 01:23:35. October 2, 2014. <http://www.brandeis.edu/marcuse2014/videos/keynotes.html>

Lazerow, Jama. "1960-1974." Στο *A Companion to 20th Century America*, edited by Stephen J. Whitfield, 87-101. Malden, MA: Blackwell, 2004.

Mackey, Teresa M. "Herbert Marcuse July 19, 1898 – July 29, 1979." In *Dictionary of Literary Biography Volume 242: Twentieth-Century European Cultural Theorists, First Series*, edited by Paul Hansom, 315-329. Detroit: Gale, 2001. Accessed September 15, 2015. <http://www.marcuse.org/herbert/biog/Mackey2001.htm#cont>

Marcuse, Herbert. *Five Lectures: Psychoanalysis, Politics, and Utopia*. London: Allen Lane The Penguin Press, 1970.

Marcuse, Herbert. *Δοκίμιο για την Απελευθέρωση*. Μετάφραση Νικηφόρος Αιγινήτης. Αθήνα: Διογένης, 1971.

Marcuse, Herbert. *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*. Μετάφραση Μπάμπης Λυκούδης. Αθήνα: Παπαζήσης, 1971.

Marcuse, Herbert. *Αντεπανάσταση και Εξέγερση*. Μετάφραση Α. Αθανασίου. Αθήνα: Παπαζήσης, 1974.

Marcuse, Herbert. *Έρωτς και Πολιτισμός*. Μετάφραση Ιορδάνης Αρζόγλου. Αθήνα: Κάλβος, 1981.

Marcuse, Herbert. *Αρνήσεις*. Μετάφραση Ζήσης Σαρίκας. Αθήνα: Ύψιλον, 1985.

Marcuse, Herbert. "From Ontology to Technology: Fundamental Tendencies of Industrial Society." Στο *Critical Theory and Society: A Reader*, edited by Stephen Eric Bronner and Douglas MacKay Kellner, 119-127. New York: Routledge, 1989.

Marcuse, Herbert. "Some Social Implications of Modern Technology." Στο *Technology, War and Fascism: Collected Papers of Herbert Marcuse: Volume One*, edited by Douglas Kellner, 41-65. New York: Routledge, 1998.

Marcuse, Herbert. "33 Theses." Στο *Technology, War and Fascism: Collected Papers of Herbert Marcuse: Volume One*, edited by Douglas Kellner, 217-227. New York: Routledge, 1998.

Marcuse, Herbert. *Λόγος και Επανάσταση: ο Χέγκελ και η Γέννεση της Κοινωνικής Θεωρίας*. Μετάφραση Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος. Αθήνα: Ύψιλον, 1999.

Marcuse, Herbert. "Beyond One-Dimensional Man." Στο *Towards a Critical Theory of Society: Collected Papers of Herbert Marcuse: Volume Two*, edited by Douglas Kellner, 111-120. London: Routledge, 2001.

Marcuse, Herbert and Karl Popper. *Επανάσταση ή Μεταρρύθμιση*. Μετάφραση Τ. Στεργίου. Αθήνα: Ηριδανός, 2005.

Marcuse, Herbert. *Negations: Essays in Critical Theory*. London: May Fly Books, 2009.

Marcuse, Herbert. "The End of Utopia." Στο *Marxism, Revolution and Utopia: Collected Papers of Herbert Marcuse: Volume Six*, edited by Douglas Kellner and Clayton Pierce, 249-263. London: Routledge, 2014.

McGovern, Charles. "Consumption." Στο *A Companion to 20th Century America*, edited by Stephen J. Whitfield, 336-357. Malden, MA: Blackwell, 2004.

Patterson, James T. *Grand Expectations: The United States, 1945-1974*. New York: Oxford University Press, 1996.

Schoolman, Morton. *The Imaginary Witness: The Critical Theory of Herbert Marcuse*. New York: The Free Press, 1980.

Wiggershaus, Rolf. *The Frankfurt School: Its History, Theories and Political Significance*. Translated by Michael Robertson. Cambridge: Polity Press, 1994.

Wolff, Robert Paul, Barrington Moore, Jr. and Herbert Marcuse. *A Critique of Pure Tolerance*. Boston: Beacon Press, 1965.

